

TZ-one

malá

ILUSTROVANÁ ENCYKLOPEDIE

Až

- 30 000 hesel ze všech oblastí lidské činnosti
- 2 500 doprovodných č/b ilustrací, tabulek
- barevná příloha

Informace pro uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v žádné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Používání elektronické verze knihy je určeno jen osobě, která ji legálně nabyla, a to v rozsahu stanoveném autorským zákonem.

Jakékoliv neoprávněné užití jako např. kopírování, úpravy, konverze do jiných formátů, prodej, pronájem, půjčování, darování, umístování na servery, sdílení atp. je zakázáno!

malá ILUSTROVANÁ ENCYKLOPEDIE

Malá ilustrovaná encyklopedie vychází vstříc trvalému zájmu čtenářů o naučný slovník typu A/Ž -jednosvazkový, menšího formátu, stručný a vysoce aktuální.

Toto dílo původní české encyklopedické tvorby navazuje na dřívější práce nakladatelství Encyklopedický dům, na *Encyklopedický slovník* z roku 1993 a na třísvazkovou *Ilustrovanou encyklopedii* z roku 1995.

Více než 30 000 hesel ze všech oblastí lidské činnosti, doplněných 2 500 černobílými ilustracemi a 4 barevnými přílohami, nabízí nejširší vrstvě uživatelů základní obecné i speciální informace z oborů, které netvoří součást jejich odborného vzdělání. Především však tvůrci Malé ilustrované encyklopedie měli při vzniku díla na mysli školní mládež.

Informace o původním knižním vydání:

Redakční uzávěrka 31.3.1999

Ilustrace elektronicky zpracovali

Mgr. František Brabec a RNDr. Miloslava Lavičková

Vydal Encyklopedický dům, spol. s r.o.

Autoři a konzultanti

PhDr. Jan Barták, DrSc.; doc. RNDr. Jindřich Bečvář, CSc.; doc. Ing. Miroslav Bechyně, DrSc.; PhDr. Mikuláš Bek, Dr.; doc. PhDr. Marie Benešová, DrSc.; PhDr. Jana Benkovská; PhDr. Zdeněk Beran; +Mgr. Hana Bradnová; PhDr. Michal Bregant; doc. Ing. Josef Břečka, CSc.; Ing. Jan Čábelka, CSc.; doc. Ing. Radek Čada, CSc.; PhDr. Zbyněk Černík; doc. PhDr. Petr Čornej, CSc.; PhDr. Marie Dohnalová; prof. PhDr. Růžena Dostálová, CSc.; RNDr., PhMr. Pavel Drábek; PhDr. Petr Dudek; PhDr. Eugenie Dufková; PhDr. Petr Fejtek; prof. ThDr. Pavel Filipi; RNDr. Milan Fišera, CSc.; Jaroslav Folta, CSc.; PhDr. František Fröhlich; doc. RNDr. Eduard Fuchs, CSc.; Ing. Marcel Grün; prof. Ing. Jan Hampl, CSc.; PhDr. Markéta Hejkalová; PhDr. Eduard Hodoušek; doc. Ing. Jaroslav Holoubek, CSc.; JUDr. Daniel Holubkov; doc. PhDr. Jiří Holý, CSc.; doc. RNDr. František Horník, CSc.; PhDr. Anděla Horová; PhDr. Václav Hubinger, CSc.; PhDr. Marcella Husová, CSc.; doc. PhDr. Jan Hyvnar, CSc.; +Kamil Chrobák; PhDr. Eliška Chrobáková; PhDr. Jan Jaroš; +Ing. Jiří Jelen, CSc.; Ing. Milic Jiráček, CSc.; doc. MUDr. Václav Jirásek, CSc.; PhDr. Marie Judlová-Klimešová; +Jaroslav Kabíček; doc. PhDr. Helena Kadečková, CSc.; Ing. arch. Jan Kaigl; PhDr. Jan Kalivoda; Dušan Karpatský; doc. Ing. arch. Karel Kibic, DrSc.; doc. Ing. Hana Klabáčková, CSc.; RNDr. Ludvík Kopačka, CSc.; Ing. Martin Košťál; JUDr. Věra Koťátková; prof. MVDr. Karel Koudela, DrSc.; prof. RNDr. Václav Král, DrSc.; PhDr. Jana Křehlová; RNDr. Jiří Kříž, CSc.; Ing. Pavel Kubín, CSc.; PhDr. Karel Kubiš, CSc.; PhDr. Vlasta Kubišová; PhDr. Viktor Kudělka, CSc.; doc. RNDr. Jiří Langer, CSc.; RNDr. Miloslava Lavičková; Ing. Alena Léblová; doc. PhDr. Jan Lehár, CSc.; Daniela Lehárová; PhDr. Eva Lukášová; Martina Macková; PhDr. Vladimír Macura, DrSc.; Nina Malíková; Marcela Melicharová; PhDr. Milada Motlová; doc. RNDr. Ludvík Mucha, CSc.; doc. PhDr. Vladimír Nálevka, CSc.; PhDr. Jiří Našinec; doc. RNDr. Jan Němeček, DrSc.; Václav Němeček, dipl. tech.; +doc. PhDr. Ladislav Niklíček, CSc.; RNDr. Dagmar Nová; prof. Ing. Václav Novák, DrSc.; PhDr. Ludmila Nováková; RNDr. Jiří Novotný; PhDr. Vladimír Novotný; PhDr. Václava Nývltová, CSc.; doc. PhDr. Jiří Opelík, CSc.; Ing. Jaroslav Oržendovič; doc. PhDr. Bohumil Palek, DrSc.; PhDr. Jan Pargač, CSc.; PhDr. Jiří Pelán; PhDr. Jan Pelikán, CSc.; doc. MUDr. Blahoslav Petr, CSc.; RNDr., Ing. Jiří Peterka; Ing. František Petrásek; doc. Ing. Miroslav Petrásek, CSc.; RNDr. Erika Pfliegerová; doc. PhDr. Aleš Pohorský, CSc.; Jitka Polanská; doc. Ing. Vratislav Preclík, CSc.; PhDr. Ondřej Prokop; ThDr. Martin Prudký; RNDr. Vladimír Roskovec, CSc.; PhDr. Vít Roubíček; Miroslav Rozsypal; Jitka Růžičková; PhDr. Petr Skala; doc. RNDr. Ladislav Skokan, CSc.; PhDr. Eleonora Slavičková, CSc.; Mojmír Sobotka; Mgr. Jan Sokol; PhDr. Kateřina Svobodová; Ivan Šiler; PhDr. Petr Šisler; prof. Ing. Vítězslav Škoda, CSc.; RNDr. Mojmír Šlachta; Alena Šlechtová; RNDr. Milan Špůrek, CSc.; doc. Ing. Jiří Šťastný, CSc.; PhDr. Jiřina Táborská, CSc.; Ing. Jan Tůma; PhDr. Milan Tvrdík, CSc.; PhDr. Zuzana Vimrová; Alena Vlčková; doc. RNDr. Jiří Vohlídal, CSc.; Ing. Jan Vojtek, CSc.; PhDr. Otakar Volenec, CSc.; RNDr. Aleš Ždimera

Sestavili

PhDr. Eliška Chrobáková; Ladislav Křehla; RNDr. Miloslava Lavičková; Ing. Alena Léblová; RNDr. Erika Pfliegerová

Hesla jsou řazena abecedně, rozhoduje abecední pořadí prvního tučně vytištěného slova, teprve potom abecední pořadí druhého a následujících tučně vytištěných slov; u biografických hesel stejného příjmení rozhoduje křestní jméno, u panovníků stejného jména rozhodují římské číslice. Z diakritických znamének se přihlíží pouze k písmenům české abecedy č, ř, š, ž, k ostatním diakritickým znaménkům, jako jsou kroužek, háček, přehláska, se nepřihlíží, k délce hlásek se rovněž nepřihlíží.

Tučně jsou vyznačeny názvy hesel.

Kurzívou jsou vyznačeny názvy oborů, odborné řecké a latinské termíny (především z botaniky, biologie, medicíny a farmacie). Dále jsou kurzívou vyznačeny názvy listin a zákonů, novin a časopisů, vědeckých a uměleckých děl. U vědeckého nebo literárního díla, které nebylo přeloženo do češtiny, je kurzívou uveden originální název a obyčejným písmem překlad tohoto názvu; u díla, které bylo vydáno v českém překladu, je uveden pouze titul českého překladu kurzívou; výjimku tvoří (s ohledem na jazyky vyučované na středních školách) literární díla psaná původně anglicky, francouzsky, italsky, německy, španělsky a latinsky, u nichž je originální název uveden vždy.

Zkratky užívané v textech jsou buď uvedeny v Seznamu zkratk, nebo mají samostatné, zpravidla odkazové heslo. Opakování názvu hesla v textu tohoto hesla je nahrazeno prvním písmenem s tečkou, v případě víceslovného názvu hesla prvními písmeny s tečkami.

Odkazový aparát je omezen na jediný znak ☞), užívaný jak pro přímý odkaz (viz), tak pro nepřímý odkaz (viz též) upozorňující na související hesla. Ve svém celku je slovník sestaven v uzavřeném informačním okruhu, používané odborné termíny mají samostatná hesla nebo jsou na místě zmínky vysvětleny, osobnosti mají samostatná hesla nebo mají na místě zmínky uvedena životní data. **Jazyková stránka** slovníku se v zásadě řídí *Pravidly českého pravopisu*, školní vydání Pansofia, Praha 1993, *Pravidly českého pravopisu*, Academia, Praha 1993, a *Dodatkem ke školnímu vydání Pravidel českého pravopisu z roku 1993*, MŠMT, Praha 1994, zpracovaných Ústavem pro jazyk český AV ČR v Praze. Výjimkou jsou názvy hesel obsahující výrazy chemického názvosloví, které se řídí současně platnou terminologií; progresivní tvar podle *Pravidel českého pravopisu* je pak uveden za názvem hesla jako synonymum, v případě nutnosti i jako odkazové heslo a běžně se užívá v textech. Města, provincie a některé další geografické objekty jsou textovány pod originálním jménem; vžitá česká podoba následuje za názvem hesla jako synonymum, případně je uvedena jako odkazové heslo a běžně se používá v textech.

Výslovnost, případně i původ slov se uvádí v hranatých závorkách za tučně psaným názvem hesla. Je vyznačena všude tam, kde se odchyluje od psané podoby. Není uvedena u přepisů z azbuky, alfabety, z orientálních a afrických jazyků, protože již přepis těchto slov do latinky zpravidla výslovnost naznačuje. Přepis výslovnosti se neřídí mezinárodní fonetickou transkripcí, je co nejvíce zjednodušen, i když tím v některých případech dochází k drobným nepřesnostem; cílem bylo zaznamenat výslovnost pouze písmeny české abecedy. **Redakční uzávěrka** díla byla 31. 3. 1999. Některé politické, geografické a biografické údaje byly převzaty z příručky *Der Fischer Weltalmanach 1999*. K celkové aktualizaci textů byly v maximální možné míře využity informace z mezinárodní počítačové sítě *Internet*.

Použité zkratky a symboly

(zkratky přídavných jmen platí i pro příslovce)

abs.	absolutní	fak.	fakulta, fakultní
ad.	a další	farm.	farmacie, farmaceutický
adm.	administrativa, administrativní	fašist.	fašistický
afr.	africký	feud.	feudalismus, feudální
aj.	a jiné	fil.	filozofie, filozofický
akad.	akademie, akademik, akademický	filat.	filatelie, filatelistický
akt.	aktivní	film.	filmový
am.	americký	fín.	finance, finanční
anat.	anatomie, anatomický	fot.	fotografie, fotografický
angl.	angličtina, anglický	fr.	francouzština, francouzský
anorg.	anorganický	fyz.	fyzika, fyzikální
ant.	antika, antický	fyziol.	fyziologie, fyziologický
antr.	antropologie, antropologický	gen.	generál, generální
ap.	a podobně	genet.	genetika, genetický
arab.	arabština, arabský	geod.	geodézie, geodetický
arch.	architektura, architektonický	geof.	geofyzika, geofyzikální
archeol.	archeologie, archeologický	geogr.	geografie, geografický
as.	asijský	geol.	geologie, geologický
astr.	astronomie, astronomický	geom.	geometrie, geometrický
astrol.	astrologie, astrologický	germ.	germánský
at.	atomový	got.	gotika, gotický
at. č.	atomové číslo	graf.	grafika, grafický
atd.	a tak dále	h.	hora, horský
austr.	australský	hebr.	hebrejšťina, hebrejský
automat.	automatický	hist.	historie, historický
auton.	autonomie, autonomní	hl.	hlavní
balk.	balkánský	hl. m.	hlavní město
bank.	bankovní	hol.	holandština, holandský
bar.	baroko, barokní	hor.	hornictví, hornický
bás.	básnický	hosp.	hospodářství, hospodářský
belg.	belgický	hud.	hudba, hudební
bibl.	biblický	hum.	humanismus, humanistický
biol.	biologie, biologický	hut.	hutnictví, hutní, hutnický
bolš.	bolševický	chem.	chemie, chemický
bot.	botanika, botanický	chorv.	chorvatština, chorvatský
braz.	brazilský	ideol.	ideologický
brit.	britský	ind.	indický
bulh.	bulharština, bulharský	instr.	instrumentální
býv.	bývalý	it.	italština, italský
byz.	byzantský	J	jih
celk.	celkový	j.	jezero, jezerní
centr.	centrální	j. š.	jižní šířka
cest.	cestovní	jad.	jaderný
církv.	církev, církevní	jap.	japonština, japonský
č.	čeština, český	jaz.	jazyk, jazykový, jazykověda
čas.	časopis, časopisecký	jed.	jednotka
část.	částecný	již.	jižní
čín.	čínština, čínský	jm.	jméno
Čs.	československý	jug.	jugoslávský
dán.	dánština, dánský	JV	jihovýchod
dem.	demokracie, demokratický	juv.	jihovýchodní
dipl.	diplomacie, diplomatický	JZ	jihozápad
div.	divadlo, divadelní	jz.	jihozápadní
dl.	dlouhý	kan.	kanadský
dop.	doprava, dopravní	kap.	kapitalismus, kapitalistický
dpt.	departement	kart.	kartografie, kartografický
dram.	dramatický	kat.	katolický
důl.	důležitý	kelt.	keltický
dyn.	dynastie	klas.	klasický
eg.	egyptština, egyptský	klasic.	klasicismus, klasicistický

ekol.	ekologie, ekologický	klimat.	klimatologie, klimatologický
ekon.	ekonomie, ekonomika, ekonomický	kolon.	kolonie, koloniální
el.	elektrický	kom.	komunismus, komunistický
elchem.	elektrochemický	kosm.	kosmonautika, kosmický
elmag.	elektromagnetický	kožel.	koželužství, koželužský
elmech.	elektromechanický	kr.	kraj, krajský
elstat.	elektrostatický	kr. m.	krajské město
eltech.	elektrotechnika, elektrotechnický	král.	království, královský
energ.	energetický	krit.	kritický
est.	estetika, estetický	kř.	křesťanství, křesťanský
etnogr.	etnografie, etnografický	ks	kus
evang.	evangelický	KS	komunistická strana
evr.	evropský	kult.	kultura, kulturní
lat.	latina, latinský	port.	portugalština, portugalský
lat.am.	latinskoamerický	potr.	potravinářství, potravinářský
lék.	lékařství, lékařský	prac.	pracovník, pracovní
les.	lesnictví, lesnický	práv.	právní
let.	letectví, letecký	prez.	prezident, prezidentský
lid.	lidový	prof.	profesor
lih.	lihovarnictví, lihovarnický	protest.	protestantství, protestantský
lit.	literární	prům.	průmysl, průmyslový
liter.	literatura	př. n. l.	před naším letopočtem
log.	logika, logický	překl.	překladatel, překladatelský
m n. m.	metrů nad mořem	příp.	případně
m.	město, městský	přír.	přírodní
maď.	maďarština, maďarský	pseud.	pseudonym
mag.	magnetický	psychol.	psychologie, psychologický
mak.	makedonština, makedonský	pův.	původ, původní
mat.	matematika, matematický	radioakt.	radioaktivní
max.	maximum, maximální	rak.	rakouský
ME	mistrovství Evropy	rak.-uh.	rakousko-uherský
mech.	mechanika, mechanický	real.	realismus, realistický
měn. jed.	měnová jednotka	rel.	relativní
met.	meteorologie, meteorologický	rel. at. hm.	relativní atomová hmotnost
mex.	mexický	rel. mol. hm.	relativní molekulová hmotnost
mez.	mezinárodní	renes.	renesance, renesanční
mil.	milion	Rep.	republika, republikánský
min.	minimum, minimální	resp.	respektive
min.	ministr, ministerstvo, ministerský	Rev.	revoluce, revoluční
miner.	mineralogie, mineralogický	Roč.	roční
mj.	mimo jiné	Rom.	románský
ml.	mladší	romant.	romantismus, romantický
mld.	miliarda	rostl.	rostlinný
mol. hm.	molekulová hmotnost	rozhl.	rozhlasový
mor.	moravský	rtg.	rentgenový
MS	mistrovství světa	Rum.	rumunština, rumunský
muz.	muzeum	Rus.	ruština, ruský
mytol.	mytologie, mytologický	ř.	řeka, říční
n. l.	našeho letopočtu	Řec.	řečtina, řecký
náb.	náboženství, náboženský	Řed.	ředitel
nacist.	nacistický	Řím.	římský
nám.	námořní	římkat.	římskokatolický
např.	například	S	sever
nár.	národní	s. š.	severní šířka
nár.osvob.	národněosvobozenec	Sat.	satirický
Nc	Nobelova cena	sděl.	sdělovací
něm.	němčina, německý	Sev.	severní
niz.	nizozemština, nizozemský	sklář.	sklářství, sklářský
nor.	norština, norský	sl.	slovenština, slovenský
o.	ostrov, ostrovní	Soc.	sociální
obč.	občanský	Soc.dem.	sociálnědemokratický
obch.	obchod, obchodní	social.	socialistický

obj.	objektivní	sociol.	sociologie, sociologický
obl.	oblast, oblastní	souč.	současnost, současný
obl. m.	oblastní město	Sov.	sovětský
obv.	obvyklý	spol.	společnost, společenský
obyv.	obyvatel, obyvatelstvo	sport.	sportovní
odb.	odborný	srb.	srbština, srbský
okr.	okres, okresní	srbch.	srbochorvatština, srbochorvatský
opt.	optika, optický	st.	starší
org.	organický	st.	století
orch.	orchestr, orchestrální	stát.	státní
orient.	orientální	statist.	statistický
osvob.	osvobozenec, osvoboděný	stav.	stavebnictví, stavební
ox. č.	oxidační číslo	stroj.	strojírenství, strojírenský
ozn.	označení, označovaný, označuje se	stř.	střední
paleont.	paleontologie, paleontologický	střed.	středověk, středověký
pap.	papírenství, papírenský	stsl.	staroslověnština, staroslověnský
pedag.	pedagogika, pedagogický	subj.	subjektivní
pedol.	pedologie, pedologický	SV	severovýchod
pěst.	pěstování, pěstuje se	sv.	severovýchodní
piv.	pivovar, pivovarnictví, pivovarnický	sv.	svatý
poč.	počátek, počáteční	svět.	světový
poh.	pohoří	svob.	svobodný
pol.	polovina	symf.	symfonie, symfonický
pol.	polština, polský	SZ	severozápad
polit.	politika, politický, politologie	sz.	severozápadní
polygr.	polygrafie, polygrafický	šp.	španělština, španělský
popř.	popřípadě	švéd.	švédština, švédský
švýc.	švýcarský	vod.	vodní
t. subl.	teplota sublimace	voj.	vojenství, vojenský
t. t.	teplota tání	VS	vysoká škola
t. v.	teplota varu	všeob.	všeobecný
tech.	technika, technický	vých.	východní
technol.	technologie, technologický	výj.	výjimka, výjimečný
těl.	tělovýchova, tělovýchovný	výp. tech.	výpočetní technika
teol.	teologie, teologický	výr.	výroba, výrobní
teor.	teorie, teoretický	výt.	výtvarný
text.	textilnictví, textilní	výzk.	výzkum, výzkumný
tis.	tisíc, tisíciletí	význ.	význam, významný
tj.	to jest	vzáj.	vzájemný
trop.	tropický	Z	západ
tur.	turistický	z. d.	západní délka
tv.	televize, televizní	zahr.	zahraničí, zahraniční
tzv.	tak zvaný	zák.	zákon, zákonný
úč.	účetnictví, účetní	zák. č.	zákon číslo
uh.	uherský	zakl.	zakladatel, zakladatelský, zakládající
ukr.	ukrajinština, ukrajinský	zákl.	základ, základní
um.	umění, umělecký	zal.	založený, založil
univ.	univerzita, univerzitní	záp.	západní
úř.	úřední	zejm.	zejména
ÚV	ústřední výbor	zeměd.	zemědělství, zemědělský
V	východ	zkr.	zkratka
vál.	válečný	zn.	značka
vč.	včetně	zool.	zoologie, zoologický
v. d.	východní délka	zv.	zvaný
věd.	vědecký	zvl.	zvláštní
věd.-tech.	vědecko-technický	žel.	železnice, železniční
veř.	veřejnost, veřejný	žid.	židovský
veter.	veterinární	živoč.	živočišný
vin.	vinařství, vinařský		
vl.	vlastní	↳	viz, viz též
vl. jm.	vlastním jménem	□	přiřazení hesla k oboru

a ▷ ar

à, po, za (po několika kusech, za danou cenu).

A ▷ ampér

Å ▷ angström

a **capella** [ka-, it.], □ *hud.* vokální vícehlasá skladba bez doprovodu hud. nástrojů.a **dato** [á dató, lat.], od data, datováno; ode dne vystavení, vydání.à **fond perdu** [á fon perdy, fr.], na účet ztrát; poskytnutí částky, často formálně úvěrem, u níž se nepočítá s jejím vrácením.à **konto**, v účetnictví a při bankovních a platebních operacích na vrub účtu; též částečně placení předem.à **la** [fr.], jako, podle, po způsobu.a **posteriori** [lat.], od pozdějšího; □ *fil.* poznání, které pochází ze zkušenosti. ▷ a prioria **priori** [lat.], předem; □ *fil.* poznání nezávislé na zkušenosti. ▷ a posteriorià **propos** [apropo, fr.], mimochodem, abych nezapomněl, zrovna mě napadlo.a **vista**, na viděnou, tj. bez lhůty, neterminovaný (inkaso, vklad, směnka); □ *ekon.* okamžitě disponibilní zdroje z hlediska držitele (např. běžný účet), ovšem okamžitě splatné z hlediska dlužníka (banky). Jako bankovní zdroje bývají částečně kryty minimálními rezervami.

A. D. [lat.], anno Domini – léta Páně; výraz užívaný před letopočtem, počítaným od předpokládaného narození Ježíše Nazaretského.

a. s. ▷ akciová společnost

AA ▷ arch

Aachen [áchen], č. Čáchy – m. na západě SRN v Sev. Porýní-Vestfálsku u belgických a niz. hranic; 247 923 obyv. (1996). Průmysl chem., text., eltech., stroj., sklářský. Žel. uzel. Termální lázně. Tech. univerzita (1870). – Na místě staršího galorománského osídlení zal. Pipin III. Mladší falc, jež byla od 788 jednou z rezidencí Karla Velikého. 936–1531 zde bylo korunováno 30 římskoněm. králů. Katedrála, jejíž součástí je palácová kaple Panny Marie, zbudovaná 796–814 je památkou svět. kult. dědictví UNE-SCO.

Aachen [áchen] Hans von, 1552–4.3.1615, něm. malíř činný též v Itálii, od 1592 dvorní malíř Rudolfa II.; představitel manýrismu. Dílo zahrnuje portréty, alegorie, mytol., náb. a zánrové scény.

Aalto [álot] Alvar, 3.2.1898–11.5.1976, finský architekt. Jeho díla se vyznačují čistou a vlnčnou formou (knihovna ve Vyborgu, továrna na celulózu v Sunile, kostel ve Vuoksennisse).

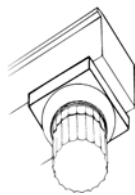
Aarlen ▷ Arlon

ab ovo [ová, lat., od vejce], od počátku.

Ábádán, Ábádán – m. v jz. Íránu na ostrově v Šatt al-Arabu 50 km od Perského zálivu; 294 068 obyv. (1976). Rafinerie ropy. Říční přístav dostupný nám. lodím. – Pohraniční m. těžce poškozené a vylidněné v irácko-iránské válce 1980–88.

Abaja, Abaya Hayk – j. v již. Etiopii; 1 268 m n. m., 1 256 km², max. hloubka 13 m.abaka, manilské konopí – vlákno banánovníku *Musa textilis*, pěst. zejm. na Filipínách.

Abakan, hl. m. Chakaské republiky v Rusku, přístav na ř. Abakan; 158 000 obyv. (1993). Výr. nákladních vagonů, prům. spotřební a potravinářský. Žel. uzel. – Vznikl koncem 18. století.

abakus, staré počítadlo pův. z Číny; řada kuliček představujících jednotky, desítky, stovky, tisíce. Pomůcka pro počítání, odečítání, násobení, dělení; □ *arch.* nadhlavice – deska nad hlavicí sloupu, na níž spočívá vodovodný článek, kladi.

Dórský abakus

ABBA, švéd. hud. skupina (zkratka z iniciál Anna, Björn, Benny, Agneta), v 70. a poč. 80. let 20. st. úspěšná v oblasti kultivované komerční populární hudby.

Abbás I. Veliký z dyn. Saffijovců, 27.1.1571–19.1.1629, perský šáh. Za jeho vlády politický rozmach a územní expanze (ovládl Bahrajn, Kandahár, Irák) a rozkvět umění. Navázal kontakty s evr. zeměmi. 1597 až 1598 přenesl hl. m. do Isfahánu.

Abbásovci, dyn. arabských chalífů; vláda v Bagdádu 750–1258 a v Egyptě 1261–1517. V době rozkvětu sahala jejich moc od Alžírka k Indii (Hárún ar-Rašíd). Od 10. st. úpadek a postupný rozpad říše, 1258 vyvrácena Mongoly. Obnovení abbásovské chalífátu v Egyptě 1261 bylo ryze formální, poslední egyptský chalífa z rodu A. odvezen 1517 do Istanbulu Turky. ▷ Alíovci; Umajjovci

abatýše, představená kláštera některých ženských řádů (benediktinky, cisterciáčky). ▷ opat

abbé, kat. duchovní bez círk. (kněžského) úřadu.

Abd al-Karím, 1882–7.2.1963, emír řífských Berberů; bojovník za nezávislost severo-af. arab. území. 1921–26 vedl povstání proti šp. a fr. nadvládě (řífské povstání), 1926 zajat a internován fr. úřady; po 2. svět. válce se podílel na organizaci antikoloniálního hnutí.

Abdulwadovci, arabsko-berberská dyn. vládnoucí od 1236 v záp. Alžírsku. 1554 zbavení moci Turky a jejich území připojeno k osmanské říši.

abdikace [-dy-], zřeknutí (vzdání) se úřadu, zejm. odstoupení individuální hlavy státu (panovníka, prezidenta) před uplynutím období, na něž byla ustanovena. – V ČR se může prez. republiky vzdát svého úřadu do rukou předsedy Poslanecké sněmovny.

abdomen, □ *anat.* břicho, podbřišek člověka; □ *zool.* zadeček členovců.Abe Kóób, 7.3.1924–21.1.1993, jap. prozaik (román *Písečná žena*) a dramatik; obdivovatel surrealismu, F. Kafky a R. M. Rilka.abeceda, □ *jaz.* a) soubor lat. písmen, nazvaný podle prvních čtyř (a, b, c, d); b) soustava hláskových písem (a. řec., rus., arménská). ▷ alfabet; azbuka

Abéché, město v Čadu; 187 757 obyvatel (1995). Středisko vých. části státu; zpracování živočišné produkce a sběr arab. gummy. Letiště. – Hist. centrum staré afr. říše Wadaj z 16. st., po 1630 islamizované. Východiště karavanní cesty přes Saharu do Benháží.

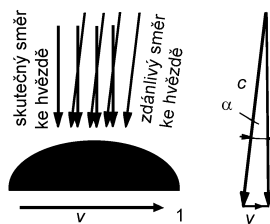

Archaická latinská abeceda

Abel, podle starožidovské knihy *Genesis* druhý syn prvních rodičů Adama a Evy, povoláním pastýř. Zavražděn bratrem Kainem.

Abel Niels, 5.8.1802–6.4.1829, nor. matematik. Zabýval se zejm. algebrou, teorií algebraických rovnic a eliptických funkcí.

Abélard [abelár] Pierre, 1079–21.4.1142, fr. filozof a teolog; průkopník racionalismu, umírněný nominalista. Obhajoval prvenství rozumu nad zjevením a vírou. Autor komentářů k Aristotelovi a Porfyriovi (asi 234 až 305). Jeho názory církve odmítala jako kacířské.

aberrace, odchylka, úchylnka; □ *astr.* úhlová odchylka zdánlivé polohy kosm. tělesa od jeho skutečné polohy způsobená konečnou rychlostí šíření světla a pohybem pozorovatele; □ *fyz.* optické vady; □ *biol.* chromozomová a. – jakákoli strukturální změna chromozomu podminěná zlomy a znovuspojením, popř. výměnami nehomologních částí chromozomů. Stabilitní chromozomové a. se také nazývají chromozomové mutace.Aberace: 1 vznik; 2 aberační úhel α ; c rychlost světla, v rychlost Zeměaberační konstanta, zn. A – podíl střední rychlosti v Země na její dráze kolem Slunce a rychlosti šíření světla c: $A = \sin A = v/c$; $A = 20,50''$.

Aberdeen [eberdýn], m. ve Velké Británii ve vých. Skotsku na pobřeží Sev. moře; 219 100 obyv. (1995). Obch. a prům. středisko, nám. přístav. Prům. loďařský, chem. (hnojiva), text., pap.; rybolov. Mez. letiště. – Zal. 580 (keltská kř. misie a biskupství), 1336 zničen Angličany; círk. sídlo obnoveno koncem 15. století. Původní kat. kolej z 1494 a protestantská kolej z 1593 spojeny 1860 v univerzitu.

ABGB, něm. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Všeobecný občanský zákoník – rak. obč. zákoník z 1811, ovlivněný přirozenoprávní teorií. Kodifikoval obč. právo (včetně pracovního a rodinného) v Předlitavsku včetně českých zemí. Platí v Rakousku. – V č. zemích nahrazen 1951 prvním (tzv. středním) čs. obč. zákoníkem z 1950.

Abchazové, vl. jm. Apsua – národ v Gruzii, zejm. v Abchazsku (105 000, 1989) a Turecku, kam emigrovali v 19. století. Jazyk (abchazština) patří do kavkazské rodiny; muslimové (hl. sunnitě).

abchazská literatura, do 19. st. se rozvíjela v ústní podobě na bázi folkloru. Zakladatelem a. l. byl D. Gulia. Ve 20. st. dominuje poezie.

Abchazsko, Abchazie – auton. republika (1921–31 suverenní sov. republika) v sz. Gruzii při pobřeží Černého moře; 8 600 km², 506 000 obyv. (Gruzini, Abchazové 18 %, Rusové; 1993), správní středisko Suchumi. Přímořská lázeňská oblast. Pěst. a zpracování subtrop. plodin. Těžba černého uhlí, spotřební průmysl. – 1992 vyhlášena nezávislost, následoval voj. zásah Gruzie. Od 1993 labilní příměří, pod kontrolou mírové mise OSN a vojsk SNS.

Abidjan [abidžan], Abidžan – m. v Côte d'Ivoire na březích pobřežní laguny Guinejského zálivu; aglomerace 2,78 mil. obyv. (1988). Prům., kult. a věd. středisko státu, sídlo vlády. Přístav; mez. letiště, silniční křižovatka. Sídlo Africké rozvojové banky. Průmysl potr., stavebních hmot, stroj. a petrochemický. Univ. (1964). – Moderní výstavné město, zal. 1903, 1960 až 1983 hl. m. státu.

abiogeneze, jedna z hypotéz o pův. života na Zemi vysvětlující vznik životy organickým vývojem zorganizace hmoty (neživé přírody). ▷ biogeneze

abiotické faktory [-ty-], ekol. faktory fyz.-chem. povahy; nejdř. jsou sluneční záření, světlo, teplo, atmosféra a její proudění, vlhkost a voda, půda, exhaláty, nesprávná agrotechnika. ▷ biotické faktory

abiózy, poruchy rostlin vyvolané abiotickými faktory, kterým se rostlina nedokáže přizpůsobit.

ablace, snesení, odnětí; □ *lék.* operační odstranění, např. snesení nehtu. ▷ amputace; □ *glaciologie* ubývání ledovce např. táním, sublimací, deštěm, zemským teplem. ▷ deglaciaceablativ [-ty-], □ *jaz.* pád vyjadřující (např. v latině) východisko, odluku.

ablaut, kmenostup, střída – střídání samohlásek ve společném základu etymologicky příbuzných slov, např. víset, pověsit.

abulice ▷ milost

abolitionismus [-nyz-] a) hnutí za zrušení nějakého zákona, např. za zrušení trestu smrti; b) hnutí za zrušení otroctví v USA v 18. a 19. století. ▷ Brown John; Franklin Benjamin; Rekonstrukce Jihu

Abomey [abome], m. v již. Beninu; 53 000 obyv. (1984). Historický komplex královského sídla (40 ha) s řadou staveb, např. Salle des Assins, je památkou svět. kult. dědictví UNESCO.

abort, abortus ▷ potrat; zmetání

Abovjan Chačatur, 15.10.1809–14.4.1848 (nezvěstný), arménský spisovatel a nár. buditel; zakl. novodobé arménské prózy i lit. jazyka.

Abraham [hebr., otec zástupů], postava starožidovské knihy *Genesis*. Hospodinovým povoláním Abrahama začíná příběh Izraele (zaslibení země a potomstva). A. je v judaismu, islámu i křesťanství „praotcem víry“.

abraxas, mystické číslo (365), magické slovo, ozn. boha; pův. nejvyšší bytost, pramen 365 emanací některých starověkých sekt gnostiků.

abraze, broušení, obrušování; □ *geol.* porušení mořského pobřeží příbojem a mořskými proudy; □ *lék.* ▷ kyretážabreviace, □ *jaz.* ▷ tvoření slov; zkratkaabreviatura, □ *jaz.* ▷ zkratkaAbrahám Josef, *14.12.1939, č. herec. Činný v divadle (1965–92 člen Činoherního klubu v Praze, 1992 až 1994 ND), ve filmu (*Pension pro svobodné pány, Vrchní, prchní!*) a v televizi.

abrogace ▷ derogace

Abruzzi [abruči], it. Appennino Abruzzese – pohoří ve střední Itálii, nejvyšší část Apenin; Corno Grande (2 914 m) ve vápencovém pásmu Gran Sasso d'Italia.

Abruzzi [abruči], it. Abruzzo – kraj ve střední Itálii; 10 794 km², 1,24 mil. obyv. (1991), správní středisko L'Aquila. Málo rozvinutá zeměd. oblast v Apenínách. Pastevečnická, obilnářství. NP Gran Sasso.

ABS, angl. Anti-Block System, antiblokovací systém – systém zabráňující zablokování

otáčejících se kol při brzdění vozidla, protože smýkající se kolo vyvozuje menší brzdicí účinek a zhoršuje jeho ovladatelnost a stabilitu.

absces, $\square$ *lék.* hlíza – dutina vyplněná hnisem, hnisavé zkapalnění tkáně.

Absolon Karel, 16.6.1877–6.10.1960, č. geograf, speleolog a archeolog; popularizátor Mor. krasu a Macochy. Hl. dílo: *Movavský kras*.

absoluce, promítnutí viny; právo upustit od potrestání; $\square$ *náb.* hl. součást svátosti smíření, rozhršení udílené knězem.

absolutismus [-tyz-], $\square$ *polit.* samovláda; stát. moc (vč. zákonodárné) je soustředěná v rukou jedné osoby nebo malé skupiny, neexistuje práv. nebo zvykové omezení autority vlády. V Evropě v 17.–18. st. a. postupně nahrazoval stavovské monarchie. Pod vlivem osvícenství se prosadil osvícenský a. (rušení stavovských privilegií, soc. reformy); $\square$ *fil.* učení o nesporné platnosti fil. pojmů (pravdy, krásy).

absolutně černé těleso, černý zářič – idealizované těleso pohlcující veškeré elmag. záření na ně dopadající. Má pro všechny frekvence nejvyšší možnou objemovou hustotu vyzářování určenou Planckovým vyzářovacím zákonem.

absolutní datování, metoda určování absolutního stáří hornin podle rozpadu přirozených radionuklidů, zejm. s dlouhým poločasem přeměny: uranu ^{235}U a ^{238}U , thoria ^{232}Th , draslíku ^{40}K , rubidia ^{87}Rb . Měří se koncentrace výchozího prvku a konečného produktu přeměny. $\square$ radiouhlikové datování

absolutní hodnota, a. h. čísla $c = a + bi$ je nezáporné číslo ozn. $|c|$ určené vztahem $|c| = \sqrt{a^2 + b^2}$. Je-li c reálné, $|c| = c$ pro $c \geq 0$, $|c| = -c$ pro $c < 0$. V Gaussově rovině vyjadřuje a. h. vzdálenost obrazu čísla c od počátku souřadnic.

absolutní hudba $\square$ programní hudba

absolutní nula, nulová hodnota termodynamické teploty ($-273,15$ K). St. název pro 0 K. $\square$ termodynamické zákony

absolutní obchod, závazkový právní vztah, který se řídí obchodním právem (v ČR zejm. obch. zákoníkem) i tehdy, když jeho účastníci nejsou podnikateli. – V ČR jsou a. o. např. vztahy mezi obch. společnostmi a jejich společníky, vztahy ze smlouvy o běžném nebo vkladovém účtu. $\square$ fakultativní obchod; relativní obchod

absolutní výhoda, $\square$ *ekon.* výroba určitého statku s nižšími náklady, než s jakými jej nabízejí ostatní ekon. subjekty. Pojem pův. užíván v zahr. obchodě, kdy stát vyvází určité zboží, při jehož výrobě má nižší náklady než jiné státy.

absolutno, fil. pojem označující to, co existuje samo sebou, co je nepodmíněné, neomezené, věčné, dokonalé a nezávislé, co v sobě obsahuje vše existující, co zapříčinuje vše ostatní. V *náb.* smyslu je a. bůh.

absorbance, kvantitativní míra absorpce záření daným vzorkem látky, záporný dekadický logaritmus transmittance.

absorbér, zařízení sloužící k pohlcování plynů v kapalině. Rychlost pohlcování závisí na velikosti stykového povrchu mezi kapalinou a plynem. Se stoupající teplotou klesá schopnost pohlcování plynů v kapalině. $\square$ adsorbér

absorpce, $\square$ *fyz.* zeslabení energie elmag. záření, zvuku, popř. snížení počtu částic při průchodu látkou, způsobené přeměnou jejich energie na jiné formy energie; $\square$ *fyz. chem.* a. jedné látky v druhé, objemový proces, při kterém dochází k homogennímu rozdělení absorbované látky (absorbátu) v látce absorbující (absorbentu). Od a. je nutně odlišit adsorpci vznikající vlivem nezávislé interakce, která je výhradně povrchovým jevem. K a. a adsorpci dochází obv. současně; mluví se o *fyz. sorpci*. Děj, při němž dochází mezi adsorbovanými částicemi a adsorbentem k chem. vazbě, při které se vytvoří pouze jedna vrstva adsorbovaných částic, se nazývá chemisorpce. Společný název pro všechny tyto procesy je sorpce. Opačný pochod k sorpci se nazývá desorpce. $\square$ absorbance; adsorpce

absorpční čára $\square$ spektrální čára

absorptance, číselný poměr – podíl zářivého toku tělesem pohlceného a na těleso dopadajícího. Závisí na vlnové délce, úhlu dopadu a polarizaci dopadajícího záření. $\square$ transmittance

abstinence [-ty-], zdrženlivost od nějakého požitku (alkoholu, nikotinu) z důvodů např. etických, zdravotních, rozumových nebo náboženských (půst).

abstinenci syndrom [-ty-], souhrn fyziol. reakcí organismu a psychologického stresu po náhlém přerušení užívání drogy.

Abstraction-Création [abstraksjon kreasjon], sdružení umělců různých abstraktních směrů (A. Pevsner, F. Kupka, T. van Doesburg, N. Gabo), činné 1931–36 v Paříži, s cílem navázat na skupinu Cercle et Carré a podpořit nefigurativní tvorbu.

abstrakce, zobecnění; jeden z podstatných momentů procesu poznání; a) proces abstrahování, tj. způsob tvorby pojmů, při němž se odhlížením od odlišností a zvláštností jedinečných jevů zjišťují jejich obecné, podstatné vlastnosti a vztahy; b) výsledky procesu abstrahování: zákonitosti, modely a zejm. pojmy.

abstraktní expresionismus [-nyz-], směr am. malířství 40. a 50. let 20. st., zal. na spontánní práci s mal. prostředky. $\square$ akční malba; informel; lyrická abstrakce; tašismus

abstraktní film, experimentální styl film. tvorby. Vznikl ve 20. letech 20. st. ve Francii. Tvůrci vycházeli z vizuální působivosti díla, netradičními postupy snímali pohyb abstraktních tvarů, montáží popírali tradiční fabulační postupy.

abstraktní umění, nezobrazující umění, nefigurativní umění – nerealistické směry v malířství a sochařství 20. st., kde obraz či plastické dílo sestává z pomyslných (abstraktních) tvarů, svěbytných kompozic čar, barevných ploch a struktur. Vytváří se v řadě různorodých směrů (akční malba, orfismus). – Abstraktní ráz byl charakteristický i pro historické etapy vývoje umění (románské, některé fáze gotiky). $\square$ nová figurace

abstraktum, abstraktní pojem; $\square$ *jaz.* podstatné jméno abstraktní (*soucít, vlastnost*). $\square$ konkrétum

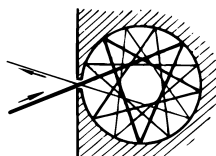
absurdita [-dy-], nesmyslnost; $\square$ *fil.* lidská situace paradoxu věčného a časového, božského a pozemského, temné iracionality světa a lidské touhy po jasnosti. Atribut lidského bytí ve světě.

absurdní divadlo, směr dramatu a divadla 50.–60. let 20. st. vyjadřující tragikomickou formou existenciální pocit metafyzické úzkosti člověka. Představitelé: S. Beckett, E. Ionesco, H. Pinter, E. Albee, T. Rózewicz, V. Havel.

absurdum, sporný výraz odvoditelný do formy log. sporu (x je A a současně non A). Jde-li o syntakticky správně utvořený výraz (na rozdíl od nonsensu), dokazuje inkonzistenci (spornost) předpokladů. Používá se v nepřímých důkazech. $\square$ zákon sporu

Abú Bakr Ibn Tufajl, †1185, arab. filozof novoplatonsko-aristotelské orientace; působil v muslimském Španělsku.

Abu Mena, lokalita v Egyptě, u Alexandrie. Památky kř. období, hrob sv. Menase a rané kř. poutní místo. Památka svět. kult. dědictví UNESCO.

Absolutně černé těleso

Abú Simbel, dvojice skalních chrámů se čtyřmi kolosy a dalšími plastikami, postavená za Ramesse II. Velikého v Horním Egyptě. Památka svět. kult. dědictví UNESCO. Před zaplavením při stavbě Asuánské přehrady chrámy zčásti přemístěny výše.

Abú Zabí, Abú Dhabi – největší emírát ve Spojených arab. emirátech; 67 350 km², 928 400 obyv. (1995), hl. m. Abú Zabí.

Abú Zabí, Abú Dhabi – hl. m. Spojených arab. emirátů na pobřeží Perského zálivu; aglomerace 363 432 obyv. (1989). Správní středisko stejnojmenného emirátu. Prům. spotřební; služby. Nám. přístav s doky, mez. letiště. Moderní architektura.

Abuja [abudža], hl. m. Nigérie, ve vnitrozemí (budované od 1976); správní jednotka federální teritorium 7 315 km², 298 300 obyv. (1992). Statut hl. města od 1992.

Abuladze Thengiz, 31.1.1924–6.3.1994, gruzínský film. režisér. Tvůrce alegorických snímků ze současnosti i nár. dějin (*Prosa, Strom práni, Pokání*).

abulie, nerozhodnost, chorobný nedostatek vůle, např. ve vztahu k jídlu. Příznak některých psychických nemocí nebo depresí. $\square$ bulimie

abundance, $\square$ *biol.* početnost – počet jedinců nacházejících se na jednotce plochy nebo prostoru (počet hrabošů na 1 km², počet smrků na 1 ha).

abúzus, zneužití; $\square$ *lék.* nadměrné, často návykové užívání např. alkoholu, léčiv, drog; jeden z projevů toxikomanie.

Abwehr [abvér], organizace něm. vojenské rozvědky a kontrarozvědky; zal. 1925. 1935–44 pod vedením W. Canarise. $\square$ SD

abysál, část bentálu od 1 000 m do 6 000 m hloubky. $\square$ hadál

abysální rovina, hlubokomořská rovina – rozsáhlá rovina (s výškovými rozdíly do 100 m) ve velkých hloubkách oceánů. Tvořena sedimenty, které překrývají pův. reliéf.

Ac $\square$ aktinium

Acapulco [akapulko], Acapulco de Juárez – m. v již. Mexiku na pobřeží Tichého oceánu; 592 187 obyv. (1990). Největší přímořské letoviště v Mexiku. Rozsáhlé služby; nám. přístav. – Zal. 1550.

Acari $\square$ roztočí

accelerando [ače-, it.], $\square$ *hud.* zrychlené, stále rychleji.

Accra [akra], Akkra – hl. m. Ghany, na pobřeží Guinejského zálivu; 949 113 obyv., aglomerace 1,9 mil. obyv. (1994). Fin., obch., prům. a kult. středisko státu. Prům. hut., stroj., potr. a chemický. Tradiční kovočepká výroba. Dop. křižovatka, nám. přístav, mez. letiště. Univ. (1948). – Zal. asi v 16. st., 1876–1957 adm. centrum brit. kolonie Zlatonosné pobřeží; od 1957 hl. m. Ghany.

Aceraceae $\square$ javorovitě

Acetobacter [acetobakter], rod tyčinkovitých aerobních gramnegativních bakterií, které oxidují ethanol na kyselinu octovou (octové kvašení). Způsobují zkysnutí piva nebo vína.

aceton, CH₃-CO-CH₃, propanon, dimethylketon – nejjednodušší keton; bezbarvá silně zápachající kapalina, neomezeně mísitelná s vodou; rel. mol. hm. 58,081, t. t. $-94,7$ °C, t. v. $56,29$ °C, hustota $0,784$ g/cm³ (25 °C), viskozita $0,304$ mPa·s (25 °C); rozpouští soli, tuky, pryskyřice a syntetické polymery s esterovými skupinami. Vyrábí se oxidací kmenu (2-propylbenzenu) nebo propanu.

acetylen, ethin, HC≡CH – nejjednodušší uhlovodík s trojnou vazbou (alkin); bezbarvý plyn rozpustný v acetonu; výroba pyrolyzou metanu; meziprodukt chem. výrob. ve směsi s kyslíkem se používá k svařování (až 3 000 °C). Čistý a. při tlacích nad 0,2 MPa může samovolně explodovat, se vzduchem tvoří třaskavou směs.

acida, léčiva obnovující kyselou reakci žaludeční šťávy na hodnotu potřebnou pro činnost trávicích enzymů. Jako a. se používají kyseliny (chlorovodíková, aminokyseliny) nebo látky stimulační vyvolávající žaludeční šťávy.

acidifikace $\square$ okyselení

acidita [-dy-], kyselost, míra kyselosti; kvantitativně se obv. vyjadřuje hodnotou ve stupnici pH. $\square$ kyseliny

acidní horniny $\square$ vyvěřelé horniny

acidum, kyselina.

Acipenseriformes $\square$ jeseteři

Acoma $\square$ Albuquerque

Aconcagua [akonkagva], nejvyšší h. Ameriky v argentinských Andách; 6 959 m. Sněžná čára na severu ve 4 000 m n. m., horské ledovce. Vrcholu dosáhl poprvé 1897 Švýcar M. Zurbriggen (1855–1917).

Acrania $\square$ bezlebeční

acre [ejkr, angl.], zn. ac, akr – britsko-americká jednotka plošného obsahu rovná 4 046,86 m².

Acre [akre], spolkový stát v záp. Brazílii při hranicích s Bolívií a Peru; 153 698 km², 483 500 obyv. (1996), správní středisko Rio Branco. Obtížně dostupná, řídké obydlená oblast trop. lesů. Těžba dřeva. Nové zeměd. zóny.

Acritarcha $\square$ akritarcha

Actinaria $\square$ sasanky

Actinopterygii $\square$ paprskoploutví

Action Painting $\square$ akční malba

Actium $\square$ Aktium

ActiveX [ektyviks], technologie firmy Microsoft určená pro Internet a službu World Wide Web. Jejím cílem je (podobně jako u jazyka Java a jeho appletů) přidávat do WWW stránek nejrůznější proveditelné programy označované zde jako controls.

Actor's Studio $\square$ americké divadlo; americká kinematografie

acyl, skupina R-CO-, kde R je alkyl nebo aryl; zbytek karboxylové kyseliny po odtržení skupiny -OH z karboxylové skupiny -CO-OH.

acylglycerol $\square$ glyceridy

ad absurdum [lat.], argumentace snažící se postupem dovedení do krajnosti (předkládaných obv. jako důsledky) z určitých premis vyvodit nebo prokázat spornost, nesmyslnost něčeho, obv. oněch premis nebo jejich kompatibility. Z tohoto hlediska většinou není log. úsudkem, protože je syntakticky nesprávný (nonsens). Správně vytvořený (smysluplný) výraz je nepřímým důkazem vycházejícím ze zákona sporu.

ad acta [akta, lat.], ke spisům; odložit jako vyřízené; odložení nedokončené věci.

ad hoc [hók, lat.], jen pro tento případ, k tomuto účelu.

ad infinitum [-ný-, lat.], donekonečna, stále.

ad libitum [lat.], jak je libo, podle libosti.

ad rem [lat.], k věci, k tématu. $\square$ in medias res

ad valorem [lat.], podle hodnoty; v imediis výše cla procentní sazbu proporcionalně k

hodnotě dováženého zboží; obdobně stanovení daně z prodáváného zboží procentní sazbou z ceny zboží či hodnoty přidané zpracováním.

adagio [adádžo, it.], □ *hud.* a) pomalu, volně; b) skladba nebo její část v tomto tempu.

Adam, podle knihy *Genesis* první člověk, muž stvořený Bohem v ráji; tělo z hlíny (odtud význam pův. hebrejského jména *A. ze země, z červené hlíny, člověk pozemšťan*), život vdechnutý Bohem.

Adam z Veleslavína Daniel, 31.8.1546–18.10.1599, č. knihtiskař a organizátor lit. života; zeť a nástupce J. Melantricha z Aventina. Vydával populárně-naučné spisy, řadu z nich přeložil nebo jaz. upravil (tzv. veleslavínská čeština se stala zákl. spisovného jazyka).

Adamec Ladislav, *10.9.1926, č. politik. 1969–87 místopředseda vlády ČSR, 1987–88 předseda vlády ČSR, 1988–89 předseda vlády ČSSR. 1989–90 předseda KSC.

Adamira Jiří, 2.4.1926–14.8.1993, č. herec. 1952–62 člen Státního divadla v Ostravě, 1962–90 Real. divadla v Praze, od 1990 ND. Činný i ve filmu (*Sihán a podezřelý*), televizi (*Egyptologové, Španěle v Praze*), rozhlasu a dabingu, recitátor.

adamité, náb. sekta hlásající návrat k přirozenému životu, zahrnujícímu i sexuální uvolněnost. V č. prostředí doložení za husitství, kdy se odštěpili od táborů a 1421 vytvářeli komuny; zlikvidováni J. Žižkou.

Adamová Jaroslava, *15.3.1925, č. herečka. Činná zejm. v divadle (1962–90 členka Městských div. pražských) a jako recitátorka (monodrama J. Cocteau *Lidský hlas*).

Adamovič Alěš, 3.9.1927–26.1.1994, bělorus. spisovatel; mluví generace přelomu 50. a 60. let. Autor románů a dokumentárních próz s tematikou 2. svět. války (*Návrat do Chatyně, Katani*).

Adams [edemz] Robert, *5.10.1917, angl. sochař. Jeho díla ze dřeva, kamene, betonu i kovu mají střízlivý nefigurativní výraz se sklonem ke geometrizaci a architektuře.

Adana, m. na J Turecka na dolním toku řeky Seyhan; 1,05 mil. obyv. (1995). Správní středisko stejnojmenné provincie. Hosp. a obch. centrum přímořské zeměd. oblasti. Dop. křižovatka. Mez. letiště. Univerzita. – Chetitské osídlení asi 1400 př. n. l., 335–334 př. n. l. dobytá Alexandrem Velikým, od konce 7. st. v rukou Abbásovů, 1378–1516 turkmenská nadvláda. 1516 dobytá Selimem I. Od 1867 provinční středisko osmanské říše.

adaptabilita, přizpůsobivost – □ *psychol.* soubor osobnostních vlastností, které usnadňují člověku snazší akt. přizpůsobení proměnlivým podmínkám prostředí, zejm. sociálního.

adaptace, přizpůsobení organismu určitým prvkům prostředí, umožňující úspěšnou existenci a rozmnožování v podmínkách tohoto prostředí. Probíhá během fylogenetického vývoje organismů, v menší míře i během individuálního vývoje. Projevy a lze sledovat morfologicky (změnou tvaru) a fyziologicky (změnou funkce i výkonů). □ aklimatizace

adaptací syndrom, nervově humorální, fylogeneticky fixovaná reakce na stresory zevního nebo vnitřního prostředí organismu. Obv. se projevuje mobilizací hormonů kúry a dřeně nadledvin. Cílem této reakce (celkový a. s.) je aktivizace kardiiovaskulárního systému (systému srdce a cév) a energ. zdrojů aktivizujících organismus. Nepřiměřené spuštění adaptační reakce se může stát jednou z příčin některých onemocnění, např. hypertenze, onemocnění věnitých tepen (srdeční koronární choroby) a vředové choroby.

adaptér, přídavné zařízení umožňující rozšíření funkce zařízení pro jiný druh činnosti; □ *výp. tech.* konstrukční prvek, určený k rozšíření schopnosti a funkcí hardwaru počítačů. Obv. má formu modulu či zásuvné desky, instalované do volných pozic na systémové desce počítače. Funkce a. pokrývají širokou škálu potřeb, od zobrazování až po tvorbu rozhraní pro připojování vnějších zařízení. □ slot

adaptivní radiace □ divergence

Addis Abeba [adys], hl. m. Etiopie, v Etiopické vysočině, 2 362 m n. m.; 2,21 mil. obyv. (1995). Hosp., polit. a kult. středisko státu, sídlo Organizace afr. jednoty (OAJ) a Hosp. komise OSN pro Afriku. Prům. potr., bavlnářský a zpracování kůží; montáž dop. prostředků a zeměd. strojů. Silniční křižovatka, železnice do Džibúti, mez. letiště. Univ. (1961). – Zal. 1885, od 1889 hl. m. Etiopie. Po obsazení it. vojsky 1936–41 hl. m. Italské vých. Afriky.

adekvace, □ *fil.* vlastnost poznání, věrnost poznání adekvátní cíli (poznávanému), jeho smyslu a kontextu. Zákl. problém filozofie, zejm. teorie poznání.

Adelaide [edelid], m. v Austrálii, hl. m. státu South Australia, v zálivu sv. Vincence; aglomerace 1,05 mil. obyv. (1993). Prům. a obch. středisko. Dop. křižovatka, nám. přístav, letiště. Univerzity (1874, 1966). – Zal. 1836.

Aden, Adan – m. na jihu Jemenu na pobřeží Adenského zálivu Ind. oceánu; 400 783 obyv. (1993). Rafinerie ropy. Prům. potr., textilní. Řemesla. Moderní tranzitní přístav, mez. letiště. – Pávodně součást státu Šába, od 7. st. součást Jemenu. Bohatý obch. přístav na cestě mezi Evropou a Indií. V 16.–18. st. pod tureckým vlivem, 1939–67 strategická brit. nám. základna, do 1990 hl. m. JLDL.

Adenauer Conrad, 5.1.1876 až 19.1.1967, něm. křesťanskodem. politik. 1949–63 první spolkový kancléř SRN, spoluzakl. CDU. Stoupence křesťanskodem. koncepcí evr. integrace, podporoval úplné začlenění SRN do atlantické politiky, SRN odmítala uznání hranice na Odře a Nise. Za jeho vlády byla SRN zakládajícím členem evr. integrace, 1955 přijata do NATO, 1957 spoluzakl. EHS. Ostře vystupoval proti kom. levici. S A. je spojována povál. obnova a vzestup SRN.

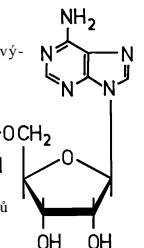
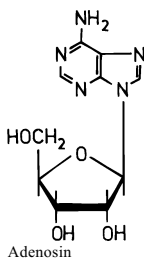
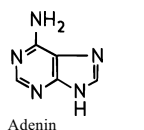
adenin [-ny-], 6-aminopurin – purinová báze; klíčová složka nukleových kyselin (DNA, RNA), některých koenzymů a nukleotidů. □ adenosin

adenosin, nukleosid, adenin navázaný na D-ribosu.

adenosinfosfáty, adenosin chemicky vázaný s jednou až třemi fosfátovými skupinami. Nukleotidy, jejichž energeticky bohatých fosfátových vazeb využívají organismy ke skladování a k transportu energie (hl. adenosintrifosfát, ATP).

adenoviry, neobalené živoč. viry obsahující jako nositele genet. informace dvouvláknovou DNA. Vyvolávají infekční onemocnění dýchací soustavy živočichů vč. člověka, některé jsou i onkogenní.

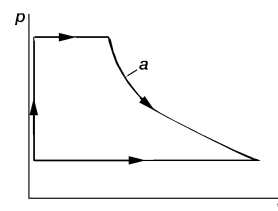
Adenský záliv, v Arab. moři mezi Arab. a Adenosintrifosfát

Somálským poloostrovem; průlivem Báb al-Mandab spojen s Rudým mořem. Přístavy Aden a Djibouti.

adheze, □ *fyz.* přilnavost – působení přitažlivých sil mezi částicemi povrchových vrstev dvou dotýkajících se chemicky různorodých látek. Význ. např. v dopravě, kde umožňuje hnacím kolům vozidel valit se bez skluzu po jízdní dráze. Tažná síla na obvodu hnacích kol nesmí překročit nejvyšší hodnotu, tzv. tažnou sílu z adheze. Její velikost je závislá na rychlosti, stavu jízdní dráhy (kolejnic, vozovky) a na konstrukci hnacího vozidla; □ *právo* dodatečně přistoupení k mnohostranné smlouvě, zejm. mezinárodní, při němž přistupující stát přijímá jen některá její ustanovení.

adiabata [ady-], čára znázorňující ve stavovém diagramu adiabatický děj.

Průběh adiabaty pro dokonalý děj, a adiabatická expanze, p tlak, v objem

adiabatický děj [ady-ty-], □ *termodynamika* děj, který není doprovázen výměnou tepla mezi soustavou a jejím okolím.

adice [ady-], přidávání, slučování; □ *chem.* sloučení dvou částic v jedinou; nejběžnější jsou a. na násobné vazby, např.: $\text{Cl}_2 + \text{CH}_2 = \text{CH}_2 \rightarrow \text{ClCH}_2 - \text{CH}_2\text{Cl}$.

aditiva [adyty-], chem. přísady do motorových olejů snižující jejich stárnutí a zvyšující jejich trvanlivost a odolnost proti oxidaci, korozi a jiným nepříznivým vlivům.

adjektivum □ přídavné jméno

adjustace, vnější úprava, vybavení potřebným příslušenstvím; □ *ekon.* a) a. zboží nebo obalu – ochrana zboží před poškozením; zvyšuje jeho atraktivnost; b) a. účtu – porovnání účtu s doklady a přezkoumání správnosti před jeho odesláním.

administrativa [-ny-ty-] a) správa, zejm. státní nebo hospodářská; b) instituce nebo soustava institucí správy; c) osoby pracující ve správě; d) činnost spojená s vyřizováním spisové agendy.

Admirální ostrovy □ Bismarckovo souostroví

admitance, zn. *Y* – veličina, která charakterizuje vztah mezi proudem *I* a napětím *U* lineárního dvojpólu v střídavém el. obvodu. Operátorová a. je poměr Laplaceových obrazů proudu a napětí při nulových poč. podmínkách: $Y(p) = I(p)/U(p)$, kde *p* je komplexní číslo. Komplexní a. je poměr fázorů proudu a napětí: $Y = I_m/U_m = Ye^{j\psi} = G + jB$, kde *Y* je abs. hodnota (modul), ψ fázový posun mezi harmonickým proudem a napětím (měřený od napětí k proudu). Jednotkou v SI je siemens. Reálná složka komplexní a. *G* se nazývá konduktance, imaginární složka *B* susceptance. Převrácená hodnota a. je impedance.

adulcence, stadium ontogenetického vývoje (asi mezi 15. a 20. rokem), v němž se dospívající stává po stránce biol., psychologické a sociální dospělým člověkem.

Adonaj □ Jahve

Adónis [adónys], □ *řec. mytol.* krásný muž, do něhož se zamilovala Afroditá. Po smrti se mohl každoročně na půl roku vracet z podsvětí na zem.

adopce □ osvojení

Adorno Theodor, 11.9.1903–6.8.1969, něm. filozof, sociolog a estetik; představitel frankfurtské školy. Pokusil se sloučit fil. proudy levicový existencialismus, novohegelovskou dialektiku, marxismus a freudismus do krit. teorie společnosti a negativní dialektiky.

adrenalin, epinefrin – amin; hormon, který se tvoří v dřeni nadledvinek; 1–(3,4-dihydroxyfenyl)-2-methylaminoethanol, $(\text{HO})_2\text{C}_6\text{H}_3 - \text{CH}(\text{OH}) - \text{CH}_2 - \text{NH} - \text{CH}_3$. Ovlivňuje krevní tlak, metabolismus sacharidů, přenos nervových vzruchů. □ noradrenalin

adresa, □ *výp. tech.* a) číslo nebo údaj charakterizující umístění datové položky v paměti počítače (číslo paměťové buňky, ve které je uložena strojová instrukce nebo položka dat); pojem a. se užívá pouze v souvislosti s pamětí s přímým přístupem, resp. pamětí s libovolným výběrem. □ RAM; b) v počítačových sítích údaj jednoznačně charakterizující síť jako takovou (síťová a.), nebo jednotlivé uzly; c) v rámci elektronické pošty údaj, který identifikuje příjemce (i odesílatele) zprávy.

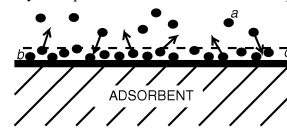
adresář, složka – □ *výp. tech.* prostředek pro organizování a seskupování souborů podle různých kritérií. Obsahem a. mohou být i další a. (podadresáře), vzniká tak hierarchická struktura a. (v DOS jde o obrácenou stromovou strukturu) začínající kořenovým adresářem. □ aktuální adresář; implicitní adresář

adriatický typ □ dinárský typ

Adršpásko-teplické skály, pískovcové skalní město v Broumovské vrchovině na Náchodsku; Čáp, 786 m. Skalní věže až 80 m vysoké. Součást CHKO Broumovsko (410 km², od 1991).

adsorbér, zařízení sloužící k pohlcování plynů, par a rozpuštěných látek na povrchu tuhých, obvykle sypkých hmot, např. aktivní uhlí. □ adsorbér

adsorpce, zachycování molekul, atomů, iontů, radikálů ap. látky (adsorbátu) obv. z plynné nebo kapalné fáze v obl. fázové rozhraní mezi touto fází a jinou, obv. pevnou látkou (adsorbentem). Je to jev výhradně povrchový, a to i v případě porézních látek (zachycování na vnitřních povrchích pórů). A. má klíčové postavení v chem. analýze a preparativních i analytických separačních metodách. □ absorpce

Adsorpce; a částice adsorbátu v tekuté fázi; b adsorbované částice adsorbátu; c mezifázi

adulár □ živec

adveke, □ *met.* a) přemísťování vzduchových hmot daných vlastností ve vodorovném směru; b) přenos určité fyzikální vlastnosti vzduchu vodorovným prouděním (větrem) v atmosféře.

advént, příchod; první část cirk. roku vymezená čtyřmi nedělemi před svátkem narození

Páně, doba duchovní přípravy na Vánoce.

adventisté sedmého dne [-ty-], kř. společenství, vzniklé v pol. 19. st. v USA. Zdůrazňuje očekávání druhého příchodu Ježíše Krista a z toho vyplývající životní vážnost. Zachovává sobotu jako den bohoslužby a odpočinku. – V ČR působí pod názvem Církev adventistů sedmého dne.

adventivní pupen ⊃ pacibulka

adverbiale ⊃ příslovečné určení

adverbium ⊃ příslovce

adverzní selekce ⊃ negativní výběr

advocatus diaboli [advokátus dyabolí, lat.], dčláblv advokát – a) formální odpůrce při svatořečení v římsk. církvi; b) obhájce špatné věci.

advokát, právník poskytující právní služby soustavně jako nezávislé povolání (zejm. zastupuje fyzické a právnické osoby před soudy a jinými orgány). – V ČR může být a. jen fyzická osoba, zapsaná v seznamu Č. advokátní komory, samosprávné stavovské organizace všech a. v ČR, zřízené zákonem 1990 (1996 se ze zákona stali a. komerční právníci, kteří 1990–96 poskytovali právní pomoc v podnikatelských věcech v ČR vedle advokátů).

Ady Andre, 22.11.1877–27.1.1919, maďarský básník; tvůrce moderní maď. lyriky formované francouzskými vlivy, secesí a symbolismem; č. výbory *Krev a zlato*, *Sám s mořem*.

Adygejsko, Adygejská republika – rep. v Rus. federaci, v regionu Severní Kavkazsko; 7 600 km², 447 000 obyv. (Rusové, Adygejci; 1993), hl. m. Majkop. Pěst. pšenice, kukuřice, slunečnice, cukrová řepa, ovoce, zelenina. Chov skotu. Prům. potr., stroj., dřevozpracující.

Adžanta, Ajanta – vesnice v Indii ve státě Maháráštra, sv. od m. Aurangábád. – Skalní chrámy s malbami a soškami, vytesané v údolí asi od 2. st. př. n. l. do 7. st. n. l. buddhistickými mnichy, jsou památkou svět. kult. dědictví UNESCO.

Adžarsko, Adžarie – auton. republika v jz. Gruzii při pobřeží Černého moře; 3 000 km², 386 400 obyv. (Gruzínci, 83 % Adžarové; 1993), správní středisko Batumi. Prům. loďářský, rafinace ropy, konzervárny. Pěstování subtrop. plodin. Přímořská a vysokohorská rekreační střediska.

Adžmán, Ajmán – nejmenší emirát ve Spojených arab. emirátech; 250 km², 118 900 obyv. (1995), hl. m. Adžmán.

AEN ⊃ útlum srozumitelnosti

Aeneas [éneás], Aineiás – □ *ant. mytol.* syn krále Anchisa a bohyně Afrodity, jeden z obránců Tróje. Po pádu města odplul do Itálie, kde sjednotil národ Latinů a stal se jeho králem. ⊃ Didó

aerace a) přirozené větrání, při kterém se výměna vzduchu ve větraném prostoru realizuje prostřednictvím rozdílu tlaku vzduchu, vyvolaného rozdílnou teplotou uvnitř a vně větraného prostoru a účinkem větru; b) provzdušňování spykých hmot a kapalin za účelem oxykličení. Oxykličení vody se uskutečňuje absorpcí vzdušného kyslíku přirozeně nebo uměle. A. je např. nezbytná pro vývoj kvasinek v záparách nebo k stimulaci biochem. procesů v těstě. ⊃ aktivace; deaerace

aerobik pohybové-rytmická činnost prováděná určitou intenzitou, zatěžující oběhovou, srdeční a dýchací soustavu a vyžadující velkou spotřebu kyslíku. Nejvyšší soutěže: ME, MS.

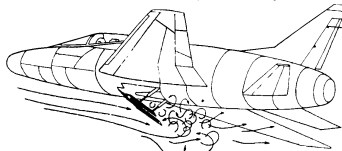
aerobióza, život v atmosféře obsahující kyslík. ⊃ anaerobióza

aerobní organismus [-nyz-], organismus vyžadující ke svému životu kyslík.

aerobus, dopravní letoun s velkou kapacitou cestujících (250–380) určený hl. pro střední tratě.

aerodisperze [-dy-], léková forma typu aerosolu, určená k ošetření kůže, sliznice nebo obnažené tkáně, k dezinfekci vzduchu a povrchu předmětů nebo k inhalaci ústy či nosem (v tomto případě musí být vybavena dávkovacím ventilem).

aerodynamická brzda, brzdící klapka, brzdící štít – plocha na letadle, jejímž vhodným nastavením (kolmo nebo šikmo k ose letounu) se sníží rychlost letu.

Aerodynamická brzda

aerodynamická jemnost, poměr vztlaku k čelnímu odporu při aerodynamickém sestupu umělého kosm. tělesa z oběžné dráhy. Pro určitou rychlost je podmíněna tvarem tělesa s asymetricky uloženým těžištěm.

aerodynamická síla, odpor prostředí kladený pohybu tělesa v plynu, např. v atmosféře.

aerodynamický profil, □ *let.* tvar řezu vedeného svisle křídlem ve směru letu. Charakterizuje vlastnosti křídla nebo jiné plochy, poměr vztlaku k odporu, schopnost létat rychle či spíše podporovat nosnost letounu a jiné.

aerodynamický tunel, zařízení, v němž se napodobují jevy odehrávající se při skutečném letu. Na části letadel či na celé stroje nebo jejich modely se nechá proudit vzduch a vzniklé síly a jevy se měří, zpracovávají a vyhodnocují.

aerodynamický tvar, proudnicový tvar – tvar, při kterém těleso daného objemu a za určitých podmínek klade nejmenší odpor při jeho obtékání reálnou tekutinou. Přibližně a. t. mají např. těla ryb nebo letadla.

aerodynamický třesk, akustický jev slyšitelný na zemi při průletu letadla nadzvukovou rychlostí. Vzniká okamžitou změnou tlaku vzduchu v rázové vlně v okamžiku, kdy letoun přechází z podzvukové do nadzvukové rychlosti.

aerodynamika, nauka popisující pohyb plynů proudících okolo tělesa, popř. protékajících tímto tělesem, a jejich vzáj. působení.

aerofon ⊃ hudební nástroj

aerokosmický průzkum ⊃ dálkový průzkum Země

aerologie, část meteorologie, která studuje fyzikální děje probíhající ve vyšších vrstvách atmosféry, zejm. v troposféře.

aeromechanika [-ny-], část mechaniky zabývající se pohybem plynů a interakcí mezi plynem a pevnými tělesy. Zahrnuje aerostatiku a aerodynamiku.

aeronomie, nauka o horních vrstvách atmosféry s výraznou ionizací a disociací. Studuje ozonosféru, stratosféru, ionosféru, vnější mag. pole Země, vztahy mezi polární září a magnetosférou, meteorické jevy pomocí pozemních stanic, raket a družic.

aerosol, disperzní soustava složená z kapalných (mlha), pevných (prach, dým) nebo současně kapalných i pevných (kouř) částic rozptýlených v plynném prostředí.

aerostatika [-ty-], součást aeromechaniky; zkoumá podmínky rovnováhy hmotných těles pod vlivem vnějších sil. Využívá se např. při konstrukci balonů.

aerotriangulace, určování geodetických souřadnic měřických bodů ze vzáj. se překrývajících leteckých snímků.

Aesculaceae ⊃ jírovcovité

Aesculapius ⊃ Asklépios

Aetius Flavius [écius], asi 390–454, západofím. vojevůdce; 451 porazil Huny na Katalaunských polích.

afázie, ztráta nebo porucha řeči, vzniklá narušením řečových oblastí mozku.

afekt, krátkodobá intenzivní emoční reakce doprovázená výraznými motorickými, mimickými a vegetativními projevy.

afélium, afel, odslní – bod na dráze tělesa obíhajícího kolem Slunce, v kterém je vzdálenost tělesa od Slunce největší. ⊃ apsidá; perihélium

affettuoso [afetuózo, it.], □ *hud.* vzrušeně, s citem.

Afghánci, souhrnné ozn. obyvatel Afghánistánu (15,6 mil., 1990), tvořené více než 20 národnostmi. Nejpočetnější Paštunové (tzv. vlastní A., 8,15 mil.), Tádžikové (3,17 mil.), Hazárové (1,36 mil.), Uzbekové (1,36 mil.). Většina Afghánců jsou muslimové (74 % sunnitě). Převážně zemědělci a chovatelé dobytka.

Afghánistán [-ny-], Islámský stát Afghánistán, paštský De Afghanistan Islami Daulat, darijský Daulate Islami Afghanistan – vnitrozemský stát v jihozáp. Asii; 652 090 km², 23,48 mil. obyv. (1995), hl. m. Kábul. – Vnitrozemský, převážně hornatý stát. Jih území je aridní, s písčítými a kamenitými pouštěmi. Podnebí subtrop. kontinentální, převážně suché. Převažuje suchomilné pouštní a stepní rostlinstvo. – Mezi Afghánci jsou nejpočetnější Paštunové (55 %), Tádžikové (20 %), Uzbekové (9 %), Hazárové (9 %). Úř. jaz. pašština a afghánská perština (dari). Náb. islám. Střední délka života 45 let, kojenecká úmrtnost 165 ‰ (1995). – Rozvojový agrární stát s ekonomikou rozvrácenou dlouhou válkou; hodnotou HNP se řadí mezi nejhudší státy (765 US \$/obyv., 1995). Stát dluh 1,5 mld. US \$ (1987). – Země. využívá 12,4 % rozlohy (dalších 46 % pastviny); primitivní výr. metody, nutně zavlažování. Převažuje rostl. produkce; hl. plodiny obilniny (pšenice), zelenina, brambory, cukrová třtina a řepa, olejnaty a bavlník. Pastevní chov ovcí, koz a skotu; asi 10 % obyvatel kočuje.

– Též se zemní plyn, uhlí, kamenná sůl, polodrahokamy, zlato. Prům. text. (zpracování bavlny a vlny), potr., chem. (hnojiva), stav. hmot. Řemesla. – Řídká dop. síť; část. splavná řeka Amudarja; mez. letiště Kábul a Kandahár. – Využívá se zejm. ovoce, koberce a rohože, zemní plyn, kůže, vlna, bavlna. Měn. jed. 1 afghání (AFA) = 100 púl. – Stát. zřízení: islámská republika, nejvyšší představitel prezident. Dvoukomorové Nár. shromáždění (Šúra, od 1992 rozpuštěno). – Správní členění: 31 provincií (vilájat).

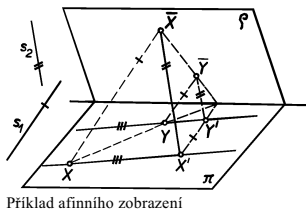
Afghánistán – dějiny

3.–7. st.	součást říše Sasánovců
asi 1221	Čingischánův vpád
asi 1398	Tímúrovův vpád
od 16. st.	součást říše Mughalů
1747	samostatná afghánská říše
1838–42	první anglo-afghánská válka
1878–80	druhá anglo-afghánská válka
1885	Rusko uznalo brit. vliv v Afghánistánu
1919	vyhlášena nezávislost (uznána sov. vládou, neuznána brit. vládou); třetí anglo-afghánská válka
1933–73	vláda krále Záhir Šáha (*1914)
1973	svržena monarchie, vyhlášena republika
1977	vznik Lid. dem. strany Afghánistánu (kom. levice – LDSA)
1978	státní převrat, LDSA se zmocnila vlády
1979	roztržky a frakční boje v LDSA vedly k prokom. palácovému převratu, jenž 28.12. vyústil v žádost o sov. voj. zásah
1979–89	sov. intervence v A., obě. válka
1989	po vnitropolit. změnách v Sov. svazu stažena sov. vojska, pokračování obě. války mezi stoupenci kábúlského kom. režimu a islámskou opozicí
1992	Kábul dobyt islámskými bojovníky; počátek vojenského soupeření o moc mezi vítězi; prez. Nadžibulláh (1947–1996) zbaven moci, v červnu zvolen prez. B. Rabbání (*1940)
1993	pokračování voj. srážek mezi umírněnými a fundamentalisty; v lednu schváleno nové státní zřízení založené na islámu a sestaven prozatímní parlament; v červnu ustavena koaliční vláda
1994	těžké boje mezi voj. jednotkami prez. Rabbáního a prokom. povstálci
1996	voj. převrat; u moci islámští fundamentalisté (hnuti Taliban, zavedeny islámské zákony; obsazen Kábul, popraven býv. prez. Nadžibulláh, jednání o příměří neúspěšná
1997	zal. opoziční seskupení proti Talibanu – Nár. islámská fronta pro osvo- bození Afghánistánu

afghánská literatura, literatury národů a národnosti Afghánistánu. Písemnou podobu mají paštšská (a. l. v užším smyslu) a dári (do 19. st. splyňvala s perskou). Nejst. paštšskou písemnou památkou je *Život svatých* Sulajmána Maku (13. st.); mezi klasiky patří B. Ansári (asi 1525–1585) a Chušhál Chatak (1613–1689); v moderní literatuře nejvýzn. G. Ulfat (1909–1977), S. Lájik (*1930), B. Šafíjí (*1931). V moderní dári literatuře se prosadili M. Tárzí (1868–1935) a A. Bétáb (1888–1969). Někteří autoři tvoří v obou jazycích.

afilace, obch. společnost zřízená v zahraničí mateřským podnikem. Z právního hlediska (na rozdíl od filiálek) je a. samostatný subjekt bez zjevného spojení s mateřským podnikem.

afinita [-ny-], podobnost; □ *mat.* speciální případ zobrazení euklidovského prostoru do sebe. Střed každé dvojice bodů se zobrazuje na střed jejich obrazů, obrazem rovnoběžek jsou rovnoběžky; □ *chem.* schopnost chem. látek sloučovat se s jinou látkou nebo částicí; čím je hodnota a. větší, tím rychleji probíhá chem. reakce.

Příklad afinního zobrazení

afinní geometrie, geometrie studující ty vlastnosti objektů, které se nemění při afinitě.

afirmace, kladné tvrzení, ujištění, přisvědčení.

afix, gramatický morfém (prefix, infix, suffix), který se připojuje ke kořeni slova.

AFL ▷ Americká federace práce

aflatoxiny, toxiny produkované některými mikroorganismy (plísněmi) ve žlukoucích potravinách a krmivech (káva, burské oříšky); mnohé a. mají karcinogenní účinky. ▷ *Aspergillus*

afonie [-ny-], ztráta hlasu, nejčastěji se vyskytující při zánětu nebo porušení hlasivek nebo při zánětu hrtanu.

aforismus, lit. forma většinou o jedné či dvou větách, vyjadřující vtipně, např. formou paradoxu, obecnou pravdu fil., psychol., morální.

afriická hudba a) hudba obyvatel celého afr. kontinentu (i arabskoislámská); b) lidová hudba černých obyvatel Afriky, spjatá s kultovními obřady a prací. Žánrově a typově je značně rozrůzněná, převládá rytmus, v tónovém systému pentatonika. Často je volální, z hudebních nástrojů (z bambusu, kmenů stromů, plodů tykvovitých rostlin, slonoviny a kůže) používány zejm. bicí, dechové a strunné drnkací. Ve 20. st. se rozvíjí profesionální hudba.

afriické jazyky, asi 700–1 000 jazyků obyvatel Afriky. Dělení: jazyky záp. Afriky, jazyky centrálních afr. plošin, jazyky vých. a stř. Afriky (bantuské), jazyky sev. Afriky, afroasijské (hamitosemitské), jazyky již. Afriky (khoisanské). V Africe jsou časté kreolské jazyky a jazyky typu lingua franca: Pidgin English a řada jazyků širší nadetnické komunikace, např. svahilština a haušština.

afriické výtvarné umění, umění zahrnující tvorbu tradiční i na ní úzce navazující souč. umění. Charakteristická je převaha plastiky a um. řemesla. Nejst. jsou prehist. a starověké skalní malby a rytiny, nejčastějším projevem obřadní masky, figury předků a fetiše; kromě náb. a magických soch existují i světské, zejm. ozdobné užitkové předměty. Charakteristická je vertikálnost, symetrie, státnost, deformace proporcí a transformace detailů do geom. forem. Ovlivnilo evr. um. směry přelomu 19. a 20. století. Zaměřuje se na aktuální problémy afr. života, převažuje figurální tvorba, často přejímající tradiční expresivní nadsázku a používající tradiční symboly.

Afriický národní kongres, angl. African National Congress, ANC – nejstarší černošská polit. organizace v JAR; zal. 1912. Ideově spjat s Jihoafrickou KS. Pův. cílem bylo zakotvení práv černochů do ústavy JAR, 1961 zahájil ozbrojený boj s cílem násilného svržení bělošské vlády. 1960–90 v ilegality, od 1990 v čele hnutí za odstranění bělošské nadvlády a zakotvení volebního práva pro všechny občany JAR, od vítězství v prvních všerasových volbách 1994 vládnoucí polit. subjekt v JAR; od 1997 předseda T. Mbeki (*1942).

Afriický roh ▷ Somálský poloostrov

Afrika, druhá největší pevnina na Zemi, převážně na vých. polokouli, s 75 % v trop. pásmu, mezi oceány Atlantským a Indickým; 30,3 mil. km² (20,3 % souše Země), 748 mil. obyv. (12,9 % svět. populace, 1996), vykazuje největší roč. přírůstek obyv. (3 %, 1985–90), hustota zalidnění 24,7 obyv./km²; podíl městského obyv. 34 % (1990). Od Evropy oddělena Gibraltarským průlivem, s Asií souvisí Suezskou šíjí. Malá členitost pobřeží. Základem geologické stavby je afr. štít, který byl rozlámán a zprohýbán. Převažují náhorní plošiny a roviny, nejvyšší horský masív Kilimandžáro (Uhuru, 5 895 m). Podél obratníků rozsáhlé pouštní oblasti, největší Sahara. Stř. výška pevniny 750 m, nejvyšší bod Assalská proláklina – 155 m. Největší vodní toky Nil, Kongo, Niger, Zambezi; řetinu povrchu tvoří bezdotkové pánve. Ve Východoafr. příkopu rozlehlá jezera. Podnebí rovníkové, subekvatoriální, trop., sev. a již. část přechází do subtropů.

Afrika-Korps, bojový svazek Wehrmachtu zformovaný 1941 v Libyi pod vedením gen. E. Rommela. Po porážce u al-Alamejnu 1942 ustoupil do již. Tuniska, kde s 5. tankovou armádou a it. armádou 1943 vytvořil skupinu Afrika, která 13.5.1943 kapitulovala.

afrikaans ▷ germánské jazyky

afrikán ▷ aksamitník

Afrikánci, dřive Búrové, vl. jm. Afrikaner – potomci holandských usedlíků v JAR a okolních státech. Jazyk afrikaans. Věřící hlavně protestanti.

afrikanistika [-nysty-], obor zabývající se jazyky, historií a kulturami afr. národů.

afroasijské jazyky, hamitosemitská (semitohamitská) jaz. rodina; zahrnují sev. Afriku a Blízký východ – člení se na jazyky: 1. semitské (Arab. poloostrov, Mezopotámie, Sýrie); 2. egyptštinu; 3. kušitské (sev. Afrika, okolí jezera Čad). Ze semitských jsou důležitě: hebrejštinu (od 6. st. př. n. l. zatlačována aramejštinou, v 18. st. oživena), aramejštinu (zbytky dialektů se zachovaly v částech Iráku, Libanonu a Zakavkazska, aramejštiny psány částí *Bible*), syrštinu (původní název pro aramejštinu, v užším smyslu název nejvýzn. aramejšského dialektu z okolí Urfy v Turecku), arabštinu (nářečí se liší od moderní arabštiny, úř. jazyka řady států v sev. a z. Africe a na Blízkém východě), ze 70–90 etiopských jazyků část náleží ke kušitským, většina k semitským. Samostatnou

podskupinu tvoří egyptštinu s vývojovými fázemi: stará egyptštinu (32. až 22. st. př. n.

Agáve

l.), střední – klasická egyptštinu (22. až 16. st. př. n. l.), novoegyptštinu (16.–8. st. př. n. l.), démotštinu (9. st. př. n. l.–5. st. n. l.), poslední fází je koptštinu (od 3. st., od 7. st. vytlačována arabštinou, ještě v 17. st. živá, v současnosti jazyk koptské církve); jako písmo se postupně užívaly hieroglyfy a jejich další vývojové formy (písmo hieratické, démotické), koptštinu psána upraveným řec. písmem. Berberskou skupinu tvoří asi 300 jazyků. Kušitské jazyky se vyskytují zejm. v Etiopii a Somálsku (somáština). Z čadských jazyků je známa zejm. haušština (užívaná v záp. a stř. Africe jako obch. jazyk – lingua franca).

Afrodita [-dy-], Afrodité – □ *řec. mytol.* bohyně lásky; zrozena z mořské pěny. Symbol ženské krásy, nevěrná manželka Héfaistova. ▷ *Venuše*

afrodiziaka [-dy-], prostředky zvyšující pohlavní touhu a aktivitu.

Ag ▷ stříbro

agalaktie, neschopnost mléčné žlázy produkovat mléko. Vyskytuje se obv. bezprostředně po porodu, ale i v kterékoli fázi laktace. Je způsobena vývojovými poruchami, změnami v činnosti nervové a endokrinní soustavy, závadami ve výživě, chorobami. ▷ hypogalaktie

Agamemnón, □ *řec. mytol.* mykénský král; otec Ifigenie, Élektry a Oresta. Vedl řec. vojsko proti Tróji, po návratu zabit manželkou Klytaiméstrou a jejím milencem Aigisthem.

agamogonie ▷ agamospecies

agamospecies, organismy rozmnožující se pouze nepohlavně. Nový jedinec vzniká z tělesných buněk. Protože nedochází ke splyvání různých pohlavních buněk, ozn. se tento způsob rozmnožování jako agamogonie nebo monogonie.

agamovití, čeled z třídy plazů zahrnující středně velké ještěry s rohovitými výrůstky, limci nebo hřebeny. Živí se hl. hmyzem, žijí ve stř. Asii, v Africe, Austrálii a jv. Evropě.

Agana, Agaňa – správní středisko o. Guam v Marianách; 4 800 obyv. (1990). Vývoz trop. plodin, mez. letiště.

agapé [řec., láska] a) v kř. učení výraz pro Boží sebeobětovnou lásku a její odezvu v životě věřících; b) (množné číslo *agapai*), ozn. pro „hody lásky“ (společné stolování), jež v poč. kř. provázely bohoslužbu jako výraz vzájemnosti a starosti o chudé.

agar ▷ *Gelidium*

Agaricales ▷ lupenaté houby

Agassiz ▷ Winnipežské jezero

Agavaceae ▷ agávovité

agáve, rod jednoděložných rostlin z čeledi agávovitých. A. americké, bylina s přizemní růžicí velikých tuhých zašpičatělých a na okraji ostnítých listů. Kvete po mnoha (až 30) letech, po odkvětu odumírá.

agávovité, *Agavaceae* – čeled' trop. jednoděložných rostlin. Byliny s dřevnatějším stonkem, podlouhlými tuhými listy a oboupohlavními květy. Plod je tobolka či bobule (agáve, sanseviéra).

agens, činitel, původce; □ *jaz. log.* podmět činnosti ve větě. ▷ *patiens*; □ *lék.* účinná látka, příčina chorobného procesu, původce nemoci, např. mikroorganismus, který je příčinou infekční nemoci.

agentura ▷ tisková agentura

aggiornamento [adžor-, it.], zdnešnění – program otevření římkat. církve požadavkům dnešní doby. Vytýčil jej papež Jan XXIII. (1881–1963, papež od 1958) pro II. vatikánský koncil (1962–65).

Aginský burjatský autonomní okruh, v Ruské federaci v Čitské oblasti; 19 000 km², 79 000 obyv. (Burjati, Rusové; 1993), správní středisko Aginskoje. Chov skotu a ovcí. Těžba a obohacování rud vzácných kovů. Prům. dřevařský.

Agion Oros ▷ Athos

agitace, programové šíření, cílené přesvědčování; získávání stoupenců.

agitato [adžitáto, it.], □ *hud.* prudce, bouřlivě.

aglomerace, seskupení, shlukování; □ *geogr.* seskupení velkého počtu obyv. (sídelní a.) nebo prům. zařízení (prům. a.) v určité části krajiny, bez ohledu na správní hranice. ▷ kourbaec; □ *hut. a. rud* – spojování drobné nebo jemně mleté rudy spékáním.

aglomerační směs, mírně navlhčená směs jemně mletých a drobných rud (do 10 mm) s jemně mletým palivem (až 3 mm), popř. jinými přísadami (vápenec, vratný aglomerát, okuje).

aglomerát, □ *petrologie* pyroklastická hornina z lávových útržků, sopečných bomb, lapil a sopečného popele; □ *hut.* spečenec – dostatečně pevná, pórovitá a snadno redukovatelná kusová hmota vznikající spékáním aglomerační směsí.

agloporit, umělé kamenivo, pórovité plnivo do betonu vyráběné spékáním létavého popílku.

aglutinace [-ty-], shlukování, připojování částic (buněk, krvinek, bakterií), reakce mezi antigenem a protilátkou; diagnostická metoda např. u infekčních nemocí k určení protilátek v séru nemocných.

aglutinační jazyky ▷ jazyková typologie

Agnon Šmuel Josef, 17.7.1888–17.2.1970, vl. jm. Czaczkes, hebr. prozaik píšící anglicky; od 1908 žil v Palestině, Berlíně a Izraeli. Čerpal z rodného haliečského prostředí, líčil rozklad východoevr. židovství. Ne (1966).

agnosticismus [-ty-], □ *fil.* názor popírající možnost poznání světa, zvl. poznání podstaty

věci. Pro poznání je podle a. dostupná pouze oblast jevů – to, co je získáno bezprostřední zkušeností.

agogika, tempové změny vznikající při interpretaci skladby; nejsou vyjádřeny notami, nýbrž slovně (např. *accelerando*).

agónie [-ny-], stav před smrtí vyznačující se ztrátou vědomí a poklesem životních funkcí.

agora, v ant. řec. městech náměstí sloužící za shromaždiště a tržiště. Kolem stály správní budovy, chrámy, oltáře, sochy a sloupovádi.

agorafobie, psychická porucha vyznačující se chorobným strachem ze vstupu do veřejného prostoru (strach z cestování ve veřej. dop. prostředcích, z účasti na shromážděních). Patří sem i klaustrofobie, tj. strach z pobytu v uzavřeném prostoru.

Ágra, Ágra – m. v Indii v Uttarpradéši na ř. Jamuně, 157 m n. m.; 899 195 obyv. (1991). Prům. bavlnářský, obuvnický, potravinářský. Remesla (koberec, kamenosochařství). Univerzita. Arch. památky: Perlová mešita (1646–53), opevněný palácový komplex Červená pevnost z pol. 17. st. (památk. svět. kulturního dědictví UNESCO) ⊃ Tádžmahal. – V 15. st. pevnost. Od 2. pol. 16. st. hl. m. Mughalů, 1803 dobyta Brity. 1857 až 1859 jedno z center povstání sipáhů.

agraciace ⊃ milost

agrafie, chorobná ztráta schopnosti psát písmena (znaky), obv. jako důsledek poškození center v kůře mozkové. Symptom poruch CNS.

agranulocyt, bílé krvinky s velkým nečlenným jádrem, jejichž cytoplazma neobsahuje specifická zrníčka (granula).

agrární strana ⊃ Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu

agrace, záměrné zvětčování obtíž, např. chorobných příznaků. Není totožná se simulací.

agregace, seskupování; □ *log.* vznik souhrnu stejnorodých entit, kde existence náleží jak souhrnu vcelku, tak každé entitě. Tím se liší od množin (tříd), jež individua sjednocují podle vlastností náležících každému individuu; □ *sociol.* nahodilá a dočasná, pouze statist. vznikání souhrnu jedinců (na rozdíl od skupiny) bez specifické soc. vazby; □ *chem.* spojování malých dispergovaných částic ve větší celky, agregáty; □ *zool.* náhodně vzniklý souhrn zvířat, např. živočichové u zdroje potravy. Chování, které vede k trvalému nebo dočasnému shromáždění jedinců na určitém místě, se nazývá agregační a může být podmíněno feromony; □ *bot.* druhově nevytříděný a neustálený porost na nově uvolněné ploše (na náplavu řeky, skládce, lesní pasece). A. je často tvořena rostlinami, jejichž semena se šíjí větrem.

agregační chování ⊃ agregace

agregát ⊃ agregace

agregátní poptávka, celk. peněžní výdaje v ekonomice, tj. výdaje domácností, firem, státu a zahr. subjektů za dané období.

agrément [agreman, fr.], schválení; □ *mez. právo* souhlas přijímajícího státu s fyzickou osobou, kterou jiný stát navrhuje jako svého dipl. zástupce v přijímajícím státě (vysílající stát si pro ni musí vyžádat a. před jejím jmenováním). Podle Vídeňské úmluvy o dipl. stycích z 18.4.1961 se žádá pro velvyslance a vyslance, u některých zemí i pro voj. a let. přídelence.

agrese, □ *mez. právo* použití ozbrojené síly státem zejm. proti svrchovanosti, územní celistvosti či polit. nezávislosti jiného státu, např. invazy, voj. okupace, blokáda přístavů či pobřeží ozbrojenými silami. *Mez. právo (Charta OSN)* a. zakazuje; □ *soc. psychol.* fyzické napadení či útočné jednání vůči jiné osobě; v psychoanalytickém pojetí považována za jednu z reakcí na frustraci.

agresivita, □ *zool.* tendence živočichů k napadání jedinců téhož druhu (vnitrodruhová a.) nebo jiných druhů (mezdruhová agresivita). Chování spojené s tímto projevem při hájení teritoria, zdroje potravy, mláďat aj. se ozn. jako agresivní chování; □ *psychol.* záměrné fyzické nebo verbální poškozování jiné osoby, resp. živé bytosti.

agresivita prostředí, vlastnost prostředí, které při styku s látkami, hl. kovy, způsobuje jejich postupné znehodnocení korozi. Exhalace a kyselý déšť roztušují některá stavia nadzemních částí a agresivní podzemní voda vyžaduje nákladné izolace.

Agricola [agrikola] Georgius, 24.3.1494–21.11.1555, vl. jm. Georg Bauer, něm. lékař, mineralog, přírodovědec. Položil zákl. hornictví, hutnictví, mineralogie, prac. lékařství. Hl. dílo *De re metallica libri XII* (Dvanáct knih o hornictví a hutnictví) podává systematickou klasifikaci minerálů a kovů na zákl. jejich vlastností.

Rýžování zlata, dřevorez podle G. Agricoly

Agrippa, Marcus Vipsanius A. – 63–12 př. n. l., říms. vojevůdce a politik. Pomohl Octavianovi zvítězit nad S. Pompeiem a Markem Antoniem (např. u Aktia). Určen jeho nástupcem, ale předčasně zemřel.

agrobiocenóza, společenstvo rostlin, živočichů a mikroorganismů vyskytujících se na zeměd. obdělávané půdě.

agroekologie, ekologie se zvláštním zaměřením na zemědělsky využívaný krajinný prostor.

agronomie, nauka zabývající se zeměd. výrobou. Zahrnuje rostl. výrobu a agrotechniku.

agrotechnická lhůta [-ny-], časové období, ve kterém se provádí určitý agrotech. zásah (orba, setí) za účelem zajistit příznivé podmínky pro růst a vývoj plodin a vytvořit předpoklady pro stabilizované výnosy jakostních produktů.

agrotechnická kázeň [-ny-], dodržování agrotech. opatření, lhůt v kvalitě a čase, odpovídající stanovištním podmínkám a požadavkům plodin.

agrotechnika [-ny-], soustava péstitelských opatření a) základních, prováděných podobným způsobem u většiny pěstovaných plodin (osevní postup, zpracování půdy); b) speciálních, podle jednotlivých druhů plodin od přípravy půdy až po sklizeň, nebo podle použití produktů, které poskytují (kukuřice pěstovaná na zrno, na siláž nebo na zelenou hmotu, píci). ⊃ pratotechnika

Agascalientes [agvaskaljentés], spolkový stát Mexika v centrální části na Mex. plošině; 5 471 km², 719 650 obyv. (1990), správní středisko m. Aguascalientes. Hustě zalidněná zeměd.-prům. oblast.

Ahaggar, pohohí sopečného původu v Africe, v alžírské Saahaře; Tahat 2 918 m.

ahínsá ⊃ džinismus

ahistorismus, podcenění vývojového (historického) hlediska, obv. historických východisek a faktů, dějin nebo dějinné zkušenosti vůbec. Někdy jde o nepřiměřené nebo účelové podřízení hist. poznatků nějaké ideji, ideologii, teorii.

Ahlfors [alfor] Lars Valerian, 18.4.1907–1996, am. matematik. Hl. práce z teorie funkcí komplexní proměnné, teorie kvazikonformních zobrazení, teorie Riemannových ploch.

Ahmadábád, Ahmadábád – m. v Indii v Gudžarátu na ř. Sábarmati, 49 m n. m.; 2,87 mil. obyv., aglomerace 3,30 mil. obyv. (1991). Středisko obchodu a text. průmyslu (bavlna, hedvábí). Dvě univerzity (1949). – Zal. 1411.

Aho Juhani, 11.9.1861–8.8.1921, finský spisovatel. Autor real. románů (*Rautatie* – Železnice), ovlivněn fr. naturalismem a nár. romantismem (romány *Pastorova dcera*, *Juha*).

Ahváz, Ahváz – m. v jz. Íránu v Mezopotamské nížině na ř. Kárún; 828 380 obyv. (1994). Správní středisko provincie Chúzestán. Centrum těžby, zpracování a obchodu ropou; ropovod. Prům. petrochem., stroj., hut. (válcovna). Žel. spojení s přístavem Bandar-e Chomejní. Letiště. – Na místě achajmenovské Tareiany zbudoval v 1. pol. 3. st. Ardašír I. město Hormuzd Ardašír. Po dobytí Araby v 7. st. přejmenován na Ahváz.

Achaia [achaja], krajina na sev. Peloponésu obývaná od konce 2. tisíciletí př. n. l. Achaji. 280–146 př. n. l. zde existoval achajský spolek. Po porážce Římany podřizena místodržitelům v Makedonii. 27 př. n. l. vznikla samostatná provincie A. se sídlem v Korintu.

Achajmenovci, první perská dyn., vládnoucí od poč. 7. st. do 330 př. n. l. Za zakl. je považován Kýros II. Starší, význam. pokračovatelé: Kambýsés (asi 559–522 př. n. l.), Dareios I. Veliký, Xerxes I., Artaxerxes I., poslední A. Dareios III.

Achajové, pův. řečtí obyvatelé Achaie; u Homéra ozn. všech Řeků, kteří bojovali u Tróje. Někdy název všech Řeků v období mykénské kultury.

achajský spolek, svazek rovnoprávných řec. obcí, vytvořený 280 př. n. l. na sev. Peloponésu. V čele spolku stál každoročně volený strategos. A. s. byl rivalem Makedonie, aitolského spolku a Sparty. Zanikl 146 př. n. l. po dobytí Korintu Římany.

achát, □ *miner.* jemně až hrubě proužkovaná odrůda chalcedonu; střídavě různé zbarvené proužky (červené, hnědé, zelené, bílé i bezbarvé). Drahý kámen.

Achebe [ašebe] Chinua, *15.11.1930, nigerijský spisovatel píšící anglicky. Autor generačních románů (*Už nikdy klid*) zachycujících vývoj západoafr. společnosti od konce 19. století.

Acherón, □ *řec. mytol.* podsvětí řeka vzdechů, přes níž převážel Charón zemřelé do podsvětí. □ Léthé; Styx

Achetaton ⊃ Achnaton

Achilles, Achilles – □ *řec. mytol.* řec. hrdina trojské války. Matka ho po narození ponořila do řeky Styx, takže byl zranitelný jen na patě, za kterou ho držela a do níž ho zasáhl Paridův šíp. Odtud Achillova pata – snadno zranitelné místo.

Achillova šlach, *tendo Achillis* – úponová šlach trojhlavého svalu lýtkového, připojená zradu na kost patní.

Achmadulinová Bella (Isabella) Achatovna, *10.4.1937, rus. básnířka. Autorka milostné a psychol. poezie (*Můj rodokmen*, *Sad*).

Achatovová Anna Andrejevna, 23.6.1889–5.3.1966, vl. jm. Gorenková, rus. básnířka; představitelka akmémismu v komorní a tragické lyrice (*Bílá hejno*) i epických skladbách (*Rekviem*, *Poéma bez hrdiny*).

Achnaton, pův. Amenhotep IV. – eg. panovník (asi 1364–47 př. n. l.) z XVIII. dynastie. Proszoval náb., správní a kult. reformy proti kněžím boha Amóna. Zavedl božstvo Atona a vybudoval nové sídelní m. Achetaton. Po A. smrti byl obnoven Amónův kult a památky na „kacířského“ panovníka ničeny. ⊃ Nefertiti; Nová říše; Tutanchamón

achromát, opt. soustava nejméně ze dvou čoček sestavených tak, že koriguje otvorovou a chromatickou vadu. ⊃ apochromát; planachromát

acht, říšský acht – říšská klatba; v římskoněm. říši nejvyšší trest užívaný od 12. st., udělovaný zpravidla císařem. Většinou spojen i s cír. klatbou (exkomunikací) a propadnutím říšských lén.

Achundzadé [achundzade] Mirzá Fátali, rus. Achundov – 12.7.1812–10.3.1878, ázerbájdžánský spisovatel (povídky, komedie), filozof a nár. buditel.

AI ⊃ Amnesty International

AIDS, angl. Acquired Immune Deficiency Syndrome, syndrom získaného selhání imunity – smrtelné onemocnění, jehož příčinou je infekce virem lidské imunodeficiency (HIV). V pozdějších stádiích infekce HIV dochází k těžkým poškozením imunitního systému, vedoucím ke zvýšené vnímavosti organismu vůči infekcím nebo k neobvyklým formám nádorového bujení (Kaposiho sarkom, lymfom mozku).

Aigisthos ⊃ Klytaiméstra; Orestés

Aiken [ejkn] Howard, 9.3.1900–14.3.1973, am. matematik. Zabýval se aplikovanou matematikou, výpočetní technikou a automatickým zpracováním dat. Podílel se na konstrukci prvních elektronických počítačů řady MARK.

aikido, jap. systém sebeobraně beze zbraně, podobný džudou.

Aineias ⊃ Aeneas

Aiolové, jeden z hl. řec. kmenů tvořících mykénskou kulturu. Po jejím pádu a vlivem tlaku Dórá kolonizovali A. sz. pobřeží Malé Asie (zv. Aiolis) s centrem na o. Lesbos.

air condition ⊃ klimatizační zařízení

Air – Ténéré [értenerere], národní park v Nigeru; zahrnuje horský masiv Air s vysokohorskou pouští (do 2 012 m n. m.) a erg Ténéré. Památka svět. přír. dědictví UNESCO.

airbag ⊃ bezpečnostní vak

Aischylos, 525–456 př. n. l., řec. dramatik; představitel atické tragédie. Zavedením druhého herce umožnil dialog a dram. akci. Zachoval se sedm tragédií: *Prosebnice*, *Persané*, *Šedm proti Thébám*, *Upoutaný Prometheus* a trilogie *Oresteia*.

Aisópos, Ezop – asi 6. st. př. n. l., řec. autor bajek. Prozaické zvířecí bajky sebrány ve 4.–3. st. př. n. l. Autorem lat. veršovaného zpracování je Phaedrus.

aitolský spolek, ve 4. st. př. n. l. svazek malých m. obcí v Aitolii s dem. zřízením, od 3. st. př. n. l. se připojily další oblasti středního Řecka a některé ostrovy. V čele stál volený strategos; zahr. politika byla většinou namířena proti Makedonii a achajskému spolku. 279 př. n. l. odrazil nápor Keltů. Za mak. válek na straně Říma, pak spojení Syřanů proti Římu, 187 př. n. l. Římany rozpuštěn.

Aizoaceae ⊃ kosmatcovité

ajatolláh [arab., znamení boží]; náb. titul pro význ. znalce *Koránu* a islámského práva u šiitů; uděluje jej shromáždění ajatolláhů. V šiitském světě je asi 1 200 a. (většina z nich působí v Íránu). V Íránu titul nejvyššího duchovního a polit. vůdce.

Ajjúbovci, panovnícká dyn. kurdského původu; zakl. Sáláh ad-Dín 1171 po svržení Fátimovců. Vládli v Egyptě, Jemenu, sev. Mezopotámii a Sýrii. Svrženi 1250 Mamlúky a některé ajjúbovské rody Mongoly. Vedlejší větve vládly v okrajových územích do 1342.

Ajmarové, vl. jm. Ajmara – etnikum v Bolívii a již. Peru u j. Titicaca (2,4 mil., 1990). Jazyk tvoří rodinu ajmara; formálně křesťané (římští katolíci). Vyspělé zemědělství. V 15. st. podrobili Inký.

Ajni [ajny] Sadridin, 27.4.1878–15.7.1954, tážický spisovatel, lit. historik a filolog; zakl. novodobé tážické a uzbecké prózy (*Bucharští kati*, *Otroci*, *Lichvátova smrt*, *Vzpomínky*).

Ajmatov Čingiz, *12.12.1928, kyrgyzský a ruský spisovatel. Od prvotiny *Džamila* se prosadil lyrickým stylem a důrazem na etickou problematiku (*Bílá loď*, *Sbohem, živote*, *A věku delší bývá den*, *Popravistiě*).

Ajuthja [ajutja], Ajudhja – 1350–1767 thajské království, hl. m. Ayutthaya, 1564–86 ovládnuto a 1767 vyvráceno Barmánci. Podle khmerské přezdívky Thajců také nazýváno Siam. ☞ Krungthej

Ajvaz Michal, *30.10.1949, č. spisovatel. Autor fil. poezie (*Vražda v hotelu Intercontinental*) a fantastických próz (*Návrat starého varana*, *Druhé město*).

Ajvazjan Aghasi, *7.9.1925, arménský spisovatel. Autor novel a psychol. povídek s působivým koloritem a sklonem k absurditě.

Ajvazovskij Ivan Konstantinovič, 29.7.1817–1.5.1900, rus. malíř arménskému původu. V marinách zachycoval mohutné přír. děje a dynamické světelné úkazy.

Akaba, Al'Aqabah – m. v Jordánsku u Akabského zálivu Rudého moře; 37 400 oby. (1986). Výr. umělých hnojiv. Jediný nám. přístav státu důl. i pro Irák. Konečná stanice žel. trati z Ammánu.

Akabský záliv, angl. Gulf of Aqaba – v sv. části Rudého moře mezi Arab. a Sinajským poloostrovem; dl. 170 km, max. šířka 29 km. Tektonického původu. Přístav Izraele (přístav Ejlat) a Jordánska (Akaba) k Rudému moři. Od 1994 společný program Izraele, Jordánska a Egypta na ochranu korálových útesů.

akácie ☞ kapinice

Akadémia, původně háj v Athénách nazvaný podle hérao Akadéma, kde asi 387 př. n. l. založil Platón fil. školu (Platónská akademie), která jako náb. spolek (*thiasos*) v čele se scholarchou (představeným) sehrála podstatnou roli ve vývoji starověké filozofie i vědy.

akademie, název věd. nebo výchovné instituce, odvozený z Platónovy Akademie; výt. a. vznikly v Itálii (1490 sochařská a 1563 Vasariho malířská a. ve Florencii), 1648 zal. v Paříži Académie Royale des Peintres et Sculpteurs. Příprava umělců podle jednotné normy se odrazila v pojmu akademismus.

Akademie múzických umění, AMU – vysoká škola se sídlem v Praze; zřízena 1945. Fakulty: Filmová a televizní (1951 jako Fakulta filmová z film. odboru, 1959 změna názvu na Fakulta filmová a televizní); Divadelní (1951 z dram. odboru a tanečního odboru); Hudební (1951 z hud. odboru).

Akademie věd ČR, AV ČR – č. státní věd. instituce se sídlem v Praze; zřízena zákonem 1992 jako nástupnická organizace ČSAV v ČR.

Akademie výtvarných umění, AVU – vysoká škola se sídlem v Praze; zřízena 1896 jako Akademie umění z Malířské akademie (zal. 1800), 1919 změna názvu na AVU.

akademik, původně student univerzity, později člen akademie jakožto vědecké (kulturní) instituce.

akademismus, ☞ výt. um. um. metoda prosazovaná na oficiálních um. školách (akademiích) s cílem dosáhnout dokonalosti dogmatickým dodržováním ant. norem. Přeneseně tvorba vzdálená soudobému um. vývoji; chladný, střízlivý způsob a forma projevu.

akant, ☞ arch. ozdobný prvek napodobující hrotité a dekorativně členité listy stejnojmenné rostliny. Vyskytuje se v ornamentice všech slohů počínaje řec. antickým uměním (korintská hlavička). Z akantových rozvilin se vyvinula arabeska.

Akant (detail)

akaricidy, chem. přípravky určené k hubení roztočů.

akarínóza, akarióza – u rostlin onemocnění způsobené roztočem. Původci kadeřavosti révy vinné jsou roztoč hláveček vinné, popř. révový. Poškozené pupeny se nerozvírají, probouzejí se spící očka, keř je metlovitý, málo plodí. U včel onemocnění způsobené roztočkem včelím, u člověka onemocnění způsobené zákožkou, svrab.

akarologie, obor zool. zabývající se studiem roztočů.

akát, trnovník akát – strom z čeledi bobovitých s trnitými větvemi a bílými květy v převislých hroznech. Může ničit ostatní porost, a tak přispívá k erozi.

akatalektický verš [-ty-], verš úplný, tj. zakončený úplnou stopou. ☞ katalektický verš
Akbar Veliký, 1542–1605, od 1556 ind. panovník z dynastie Mughalů. Sjednotil Indii, 1573 vydal edikt o snášenlivosti mezi muslimy a hinduisty.

akce, ☞ fyz. ve variačních principech v případě pohybu jednoho hmotného bodu od místa s_1 do místa s_2 je a. funkce $\int_{s_1}^{s_2} m v ds$ (m hmotnost, v rychlost, ds element dráhy). Akce

vyjadřuje působení vnějších sil na hmotný bod. ☞ Hamiltonův princip; reakce; zákon akce a reakce

akcelerace ☞ zrychlení

akcelerační, ☞ tech. ústrojí, jehož prostřednictvím řidič motorového vozidla řídí přívod palivové směsi do motoru vozidla; ☞ ekon. koeficient vyjadřující vliv růstu poptávky po spotřebních předmětech na růst poptávky po investicích. Ve fin. teorii má význam zejména pro marginální analýzu tvorby a použití peněžních důchodů.

akcent ☞ přízvuk

akceptace, ☞ právo a) přijetí návrhu fyzické nebo právnické osoby na uzavření smlouvy (oferty) fyzickou nebo právnickou osobou, již je návrh adresován; b) a. práva – ztotožnění se (člověka nebo skupiny lidí) s obj. právem nebo jeho částí; ☞ ekon. a. směnky – přijetí cizí směnky, spočívající v jejím podepsání směnčičkem (akceptantem).

akceptor, ☞ fyz. a) porucha krystalové mřížky, která způsobuje děrovou vodivost v polovodiči; b) centrum, které lze v krystalu excitovat přenosem energie od donoru.

akcese, ☞ právo dodatečné přistoupení k mnohostranné smlouvě, zejm. mezinárodní, při kterém přistupující přijímá a všechna práva a povinnosti signatáře smlouvy; ☞ mez. právo

nabytí území státem, při kterém je přírůstek území způsoben přír. silami, např. naplavením, či lidmi (umělé hráze).

akcidence, příležitostná tiskovina obv. menšího rozsahu, pro potřeby obchodu, administrativy i pro soukromé účely (prospekt, vizitka, oznámení).

akcidents, ☞ fil. to, co nepatří k podstatě, co je vedlejší, vnější, nahodilé, měnlivé, dočasné. Pojem používán zejm. v tomismu. ☞ atribut

akcie, cenný papír, který představuje podíl na jmění a zisku akciové společnosti. Opravňuje majitele podílet se na jejím řízení, zisku a (při zániku) na majetkovém zůstatku. Rozlišuje se a. na jméno (a. je uvedena na konkrétní osobu, v seznamu akcionářů je uvedeno jméno majitele) a a. na majitele (a. je volně převoditelná jejím předáním). Zákl. typy a. jsou: a. kmenová (obyčejná), a. prioritní (a., které příslušné přednosti podíl ze zisku), a. zaměstnanecká (a. pro zaměstnance a důchodce a.s. za zvýhodněnou cenu), a. úroková (a. opravňující k vyplacení úroků v předem stanovené výši).

Akcie z roku 1906

akciová společnost, akc. spol., a.s. – kapitálová obch. společnost, jejíž zákl. jmění je rozvrženo na určitý počet akcií na majitele nebo na jméno o určité jmenovité hodnotě. A. s. odpovídá za porušení svých závazků celým svým majetkem. Akcionář za závazky a. s. neručí, má právo na podíl ze zisku a. s. (dividendu), určený valnou hromadou a. s. k rozdělení. – Právní poměry a. s. v ČR upravuje od 1992 obch. zákoník.

akcíe, forma nepřímého zdanění, daň ze spotřebních předmětů, zejm. potravin, vybíraná na hranici čáře tzv. uzavřených měst. Pův. užívaná za feudalismu jako tzv. feudální mýto. – V č. zemích se a. udržel do 1942 jako daň vybíraná na hranici velkých měst (tzv. potravní čáře) z přivážených potravin.

akční malba, angl. Action Painting – směr v am. malířství 50. let 20. st., spočívající v náhodném střídání barev či rozlévání barev na plátno, ve snaze zachytit stavy autorova nitra; např. J. Pollock, W. de Kooning. ☞ abstraktní expresionismus; informel; tašismus

akční rádius, ☞ geogr. územní dosah vlivu sídelního nebo hosp. střediska, přístavu; ☞ dop. akční poloměr – vzdálenost, kterou dop. prostředek (letadlo, plavidlo) urazí při hospodárně rychlosti bez doplňování pohonných hmot a provozních zásob.

akineze, jedna z forem pasivní ochrany živočichů před nebezpečím, spočívající ve strnutí, v reflexním zastavení pohybu (pavouci, brouci).

Akkadové, semitské obyvatelstvo; v 1. pol. 3. tis. až 2. st. př. n. l. vytvořili v sev. Mezopotámii první centralizovanou říši na Blízkém východě s centrem v Akkadu. ☞ Babylonie; Gutejci; Sargon I. Akkadský

akkadská literatura ☞ mezopotamské literatury

akkadské výtvarné umění ☞ mezopotamské výtvarné umění

aklamace, schválení usnesení nebo volby představitelů (např. předsedy strany) bez hlasování potleskem nebo jiným souhlasným projevem přítomných.

aklimatizace [-ty-], pozitivní fyziologická změna, přivykání určitému novému prostředí, především podnebí. ☞ adaptace

akmismus, směr v rus. poezii 1912–22 (N. S. Gumiljov, A. A. Achmatovová, O. E. Mandelštam), představující reakci na ruský symbolismus; bývá řazen k novoklasicismu.

Akmola ☞ Astana

akomodace, ☞ lék. přizpůsobení činnosti tkání intenzitě podnětů; nejběžnější a. oka, rozeznávání předmětů v různé vzdálenosti od oka různým vyklenutím čočky; ☞ sociol. stav nebo proces, jímž se jednotlivci nebo skupina adaptují na konfliktní situace.

akontace, ☞ ekon. prostředek vnitřního i zahraničního platebního styku; zálohová úhrada části, případně celé dodávky zboží, zejm. výrobků s dlouhou výrobní lhůtou.

akord, ☞ hud. souzvuk alespoň tří různých tónů.

akordeon ☞ harmonika

akr ☞ acre

akreditace [-dy-], pověření, zmocnění; schválení, potvrzení, např. účasti novináře na určité akci.

akreditiv [-dyty-], ☞ ekon. prostředek platebního styku; částka uložená v bance nebo úvěr poskytnutý bankou, rezervovaný pro zaplacení určitého zboží nebo pro čerpání peněz v hotovosti. – Smlouvou o otevření a. upravuje obchodní zákoník.

akrescence, přírůstek dědičského podílu při dědění ze zákona.

akritarcha, *Acritarcha* – sférické cysty nebo buněčné stěny jedné či několika neurčité skupin eukaryotních řas; vyskytují se od prekambria do třetihor. Název a. je některými autory vyhrazován pro prvohorní hystrichosféry.

akrobatické lyžování ☞ lyžařská akrobacie

akrobatický rokenol [-ty-], sport. tech. disciplína; vznikla z mistrovských soutěží v jivu. Nejvyšší soutěže: od 1992 MS a ME.

akromegalie, chorobné zvětšení okrajových částí těla vznikající v dospělosti a způsobené nadměrnou tvorbou růstového hormonu hypofýzy.

akronym, zkratkové slovo (název) složené z poč. písmen nebo slabik několika slov (*Semafor* – *sedm malých forem*).

akropolis, pův. hrad, později opevněný posvátný okrsek řec. měst umístěný v nejvyšší poloze.

akrostich [-ty-], báseň, v níž většinou první nebo poslední písmeno, popř. slabika veršů jdoucích za sebou tvoří slovo (heslo, jméno adresáta nebo autora).

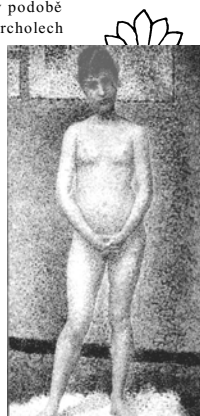
akroterie, akrotérion – završení, zakončení; arch. členka v podobě palmety nebo figurálního motivu umístěný na nárožích a vrcholech štítů.

akryláty, estery kyseliny akrylové, obecný vzorec $CH_2=CH-COOR$, kde R je zbytek alkoholu; monomery pro přípravu polymerů pro tech. i lék. účely, disperzních lepidel, fasádových barev.

aksamitník, afrikán – jednoletá bylina z čeledi hvězdnicovitých. Má žlutý až žlutohnědý úbor.

Aksum, Axum – archeol. lokalita, po tisíc let historické hl. m. Etiopie. Koncem 3. st. n. l. byl aksumský panovník pokládán za rovného vládců Persie, Byzance a Říma. Zachovány pozůstatky paláců a nekropole. Památka svět. kult. dědictví UNESCO.

akt, úkon, čin; ☞ výt. um. a) znázornění nahého lidského těla v pohybu či postoji; b) um. dílo s tímto námětem; ☞ div. ☞ drama; ☞ fil. původně lat. překlad Aristotelova pojmu *energia* (uskutečnění, projevení) jako změny bytí na rozdíl od *dynamis* (potencialita, možnost); ☞ právo ☞ správní akt
aktinium [-týny-], lat. actinium, Ac – radioaktivní chem. prvek, první člen řady aktinoidů, at. č. 89, zdroj beta záření,

G. Seurat, *Modelka seředu*

poločas přeměny 21,6 roků, t. t. 1 050 °C.

aktinoidy [-ty-], 14 radioaktivních chem. prvků s protonovými čísly 90–103 následujících za aktiniem.

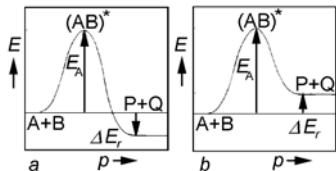
aktinomycety [-ty-], obv. aerobní grampozitivní bakteriální buňky spojující se do vláken. Některé způsobují onemocnění zvířat, lidí i rostlin, jiné žijí v půdě, kde se podílejí na fixaci vzdušného dusíku. Některé produkují antibiotika. ⊃ Rhizobium

aktinomykózy [-ty-], infekční onemocnění rostlin, zvířat i lidí způsobené aktinomycety. U rostlin se projevuje strupovitostí, např. na bramborech, mrkvi, u zvířat a lidí zánětlivými ložisky v pojivové tkáni.

Aktium [akcium], Actium – mys ve stř. Řecku na pobřeží Jónského moře. 31 př. n. l. porazil u A. Augustus Antonia a Kleopatru VII.

aktiva [-ty-], souhrn majetku, jmění firmy; členění se na investiční majetek a oběžné prostředky (hotovost, cenné papíry, práva, suroviny, zboží, budovy, pozemky, pohledávky), v účetnictví vykazované na levé straně rozvahy. ⊃ pasiva

aktivace [-ty-], uvedení v činnost, zahájení aktivity, činnosti; □ fyz. a chem. proces, v jehož důsledku je látka schopna chem. reagovat nebo měnit své fyz. vlastnosti. Molekuly musí získat jistou minimální, tzv. aktivaci energii. □ aktivovaný komplex; □ psychol. psychický stav, v němž jedinec prožívá pocity napětí a emočního vzrušení; je doprovázen komplexem neurohumorálních a fyziol. reakcí. Navozením aktivace se organismus i psychika vyladují na řešení dané situace; □ vod. hosp. biol. čištění odpadních vod aktivovaným kalem za intenzivního umělého provzdušňování.

Změny energie E v průběhu přeměny dvojice molekul A a B na dvojici molekul P a Q. Při přeměně se energie a uvolňuje ($\Delta E_r < 0$); b spotřebává ($\Delta E_r > 0$); p průběh reakce, $(AB)^*$ aktivovaný komplex, E_a aktivaci energie, ΔE_r reakční energie

aktivační analýza [-ty-], metoda chem. analýzy; využívá kvalitativní i kvantitativní rozlišení radionuklidů podle charakteristik jejich záření. Obv. se radionuklidy vytvoří z nuklidů zkoumané látky ozářením neutrony (a. a. neutronová). A. a. je citlivou metodou umožňující obv. nedestrukční stanovení stopového množství řady nuklidů současně.

aktivační hormon [-ty-], □ zool. hormon, který vzniká v mozkové zauzlině (mozku) hmyzu a podněcuje v předlohrdní žláze produkci ekdysonu (svlékáčích hormonu), který vyvolává svlékání a růst.

aktivita [-ty-], činnost; □ fyz. zn. $A - a$) počet radioakt. přeměn za jednotku času. $A = \Delta N / \Delta t$, kde ΔN je počet jader zářiče, který se přemění za dobu Δt . Jednotkou v SI je becquerel. A. 1 Bq by mělo určité množství radionuklidu, v kterém by nastala jedna přeměna za jednu sekundu; b) optická a. látky – schopnost látky stáčet kmitovou rovinu lineárně polarizovaného světla při jeho průchodu látkou; □ astr. a) sluneční a. □ sluneční činnost; b) a. hvězd – období jevu sluneční činnosti pozorovaných v atmosférách některých hvězd (erupce, skvrny); □ geof. ⊃ geomagnetická aktivita; □ zool. chování živočicha projevující se pohyby a vyvolané vnitřními (hlad) a vnějšími (potrava, nepřítel) podněty.

aktivní bezpečnost [-ty-], souhrn opatření v konstrukci motorových vozidel ke zlepšení jejich jízdních vlastností (chování v zatáčkách, odpružení, stabilizace, protiskluzové systémy).

aktivní galaxie [-ty-], objekty galaktického charakteru s mimořádně aktivním jádrem, ovlivňující mezigalaktický prostor do vzdálenosti mnoha tisíc parseků; např. kvazary, rádiové galaxie, Seyfertovy a Markarianovy galaxie.

aktivní oblast [-ty-], oblast na Slunci, ve které se projevuje sluneční činnost. Nejprve vznikne flukule, v ní se objevují sluneční skvrny, erupce, protuberance. A. o. existuje několik dní i měsíců, je provázána silným magnetickým polem.

aktivní prvek [-ty-], prvek el. obvodu, který je trvalým zdrojem el. energie (akumulátor), nebo který může být v obvodu nahrazen el. zdrojem (tranzistor).

aktivní transport [-ty-], □ biol. řízený přenos látek, obv. z prostředí o nižší koncentraci do prostředí o vyšší koncentraci, spojený se spotřebou energie a vyžadující účast enzymů. Důl. pro udržení stálosti vnitřního prostředí a pro výměnu látek. ⊃ pasivní transport

aktivní úsek letu [-ty-], fáze kosm. letu, při níž působí na těleso reaktivní pohon. ⊃ pasivní úsek letu

aktivní zóna [-ty-], část jad. reaktoru, ve které probíhá řízená řetězová štěpná reakce. ⊃ havarijní ochrana; okruh reaktoru

aktivovaný komplex [-ty-], nestabilní částice na vrcholu potenciálové bariéry mezi reaktanty a produkty. ⊃ reakční rychlost

aktivum [-ty-], □ jaz. slovesný činný rod. ⊃ pasivum; □ ekon. ⊃ aktiva

Aktjubinsk, obl. město v sz. Kazachstánu; 266 600 obyv. (1991). Výr. feroslitin, rentgenových přístrojů. Prům. potr. a spotřební. – Zal. 1869.

aktovka, □ div. hra v jednom jednání. Rozvíjí se od 18. st. zpracováním anekdoty anebo přísloví (tzv. *proverb*).

aktuální adresář, □ výp. tech. v hierarchické struktuře adresářů ten adresář, v kterém se v daném okamžiku nejdříve hledají soubory, u nichž není explicitně řečeno, ve kterém adresáři se nacházejí. Operační systém umožňuje přechod z a. a. do jiného adresáře, který se tím stává aktuálním. ⊃ implicitní adresář

aktuální členění věty, členění věty na východiskové výpovědi (téma – je známo z předchozího kontextu, je dáno situací nebo věcnou souvislostí) a na jádro výpovědi (réma – je nové, důležité). V češtině bývá východiskem podmět a jádrem přísudek spolu s rozvíjejícími větnými členy. V souvislém textu se mnohdy jádro předchozí věty stává východiskem věty následující.

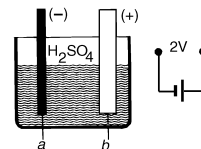
akulturace, □ sociol. kult. změna vyplývající z přímého a trvalého kontaktu společnosti a kultury; termin a. je často užíván pro proces přejímání prvků evr. či záp. kultury jinými společnostmi; □ právo a. práva – a) přizpůsobování jednoho práv. řádu jinému nebo jejich záměrné vzá. sblížení (geogr. a. práva); b) přizpůsobování práva novým, zejm. soc. – polit. skutečnostem při nezměněném formálním výrazu práva (historická a. práva).

akumulace kapitálu, tvorba kapitálu čistými investicemi; přeměna peněz nebo jiných zdrojů v kapitál.

akumulaci výtápění, elektrické výtápění využívající hmotu s velkou tepelnou akumulací schopností. Hmota se ohřeje v době levnější sazby za el. energii a nahromaděná tepelná energie se odebírá podle potřeby.

Schéma olověného akumu-

látoru: a anoda z houbovitěho olova (Pb), b katoda z oxidu olovičitého (PbO_2), H_2SO_4 elektrolyt

akumulátor, zařízení umožňující hromadění energie el., tepelné, kinetické ap. po určitou dobu a její následný odběr. El. a. je sekundární elektrochem. článěk, zdroj proudu opakovaně regenerovatelný el. proudem procházejícím v opačném směru než při vybíjení, užívaný zejm. jako zásobník el. energie pro vozidlo; nejčastěji olověný (u osobních vozů napětí 12 V, u nákladních 24 V). ⊃ teplojem

akupresura, léčebná metoda, jejímž cílem je hl. odstranění bolesti. Zal. na využívání tlaku (obv. konečků prstů) na určité body povrchu lidského těla.

akupunktura, stále užívaná stará čín. léčebná metoda spočívající ve vpichování jehel do určených bodů lidského těla.

akustická energie [-ty-], energie přenášená zvukem. Jednotkou v SI je joule.

akustická intenzita ⊃ intenzita zvuku

akustický tlak [-ty-], okamžité místní změny tlaku v kapalném či plynném prostředí, způsobené zvukem.

akustický výkon [-ty-], výkon přenášený zvukem. Jednotkou v SI je watt.

akustika [-ty-], obor zabývající se vznikem, šířením a působením zvuku, obecněji libovolného mechanického vlnění.

akut, □ jaz. ostrý (jednovrcholový) přízvuk nebo ražená intonace a jejich graf. značení v písma (´).

Akutagawa Rjúnosuke, 1.3.1892–24.7.1927, jap. spisovatel. Znalec jap. a čín. kult. tradice a evr. literatury; mistr moderní povídky a novely; č. výbor *Obraz z pekla*.

akutní revmatismus ⊃ revmatická horečka

akuzací proces ⊃ obžalovací proces

akuzativ [-ty-], □ jaz. při skloňování čtvrtý pád.

akvabely ⊃ synchronizované plavání

akvadukt, mostní stavba převádějící vodu v otevřeném korytě samospádem přes údolí, vodní toky, nerovnosti terénu pro vodovody měst, závlahy polí (Andalusie), průplavní mosty pro umožnění plavby lodí na umělých kanálech (Středoněm. kanál).

akvalung, potápěčský dýchací vzduchový přístroj.

akvamarín ⊃ beryl

akvaplanink [-ny-], ztráta fídelnosti vozidla na mokré silnici vlivem tenké vrstvy vody mezi pneumatikami a silnicí.

akvarel a) malba pomocí jemnozrného pigmentu, rozetřeného s vodou; b) průsvitná malba vodovými barvami na papíře nebo kartonu.

akvaristika [-ty-], činnost spojená s chovem a studiem vodních živočichů a pěst. vybraných druhů vodních rostlin v akváriích.

akvárium, průhledná nádrž pro chov vodních živočichů a pěst. odpovídajících rostlin, příp. zařízení pro chov vodních živočichů v přirozených podmínkách ve velkých nádržích.

akvaterárium, terárium sloužící chovu obojživelníků a plazů.

akvatinta ⊃ grafika

Akvitánsko ⊃ Aquitaine

akyn, lid. pěvec a básník středooasijských národů.

Al ⊃ hliník

al fresco ⊃ nástěnná malba

al pari ⊃ pari

al secco ⊃ nástěnná malba

Alabama, stát na JV USA severně od Mex. zálivu; 133 667 km², 4,14 mil. obyv. (1992), hl. m. Montgomery. Prům. dřevozpracující, pap., chem., text., elektronický. Těžba černého uhlí, ropy a zemního plynu. Pěst. podzemnice olejná, bavlník a sója.

alabastr, minerál; bílá, jemnozrná průsvitná odrůda sádrovice. Používá se k výrobě ozdobných předmětů a šperků a v sochařství. Těži se např. v Itálii

Alagoas, spolkový stát v sv. Brazílii při pobřeží Atlantského oceánu; 29 107 km², 2,51 mil. obyv. (1992), správní středisko Maceió. Zeměd. obl. (cukrová třtina, bavlník, kokosová palma). Potr. prům., těžba ropy.

Alain-Fournier [alén furnje], 3.10.1886–22.9.1914, vl. jm. Henri-Alban Fournier, fr. spisovatel (poetický román *le Grand Meaulnes – Velký Meaulnes*, č. tž. pod titulem *Kouzelné dobrodružství*).

alalie, vada řeči, v dětství nemluvnost při jinak normálních duševních schopnostech; mentální a. – chorobná obava před mluvením.

Alandské ostrovy, Alandy, finsky Ahvenanmaa, švéd. Åland – drobné souostroví mezi Baltským mořem a Botnickým zálivem; 1 527 km², 23 908 obyv. (1989), správní středisko Maarianhamina. Auton. provincie Finska.

alantois, vychlípenina z břišní strany zadního stěva zárodku plazů, ptáků, savců. Nejprve se v něm hromadí kyselina močová, později se a. podílí na dýchání a výživě zárodku. ⊃ amnion; chorion

Alaotra, Lac Alaotra – největší jezero na Madagaskaru; 750 m n. m., 220 km², hluboké 1–2 m.

Alarcón [alarkon] Pedro Antonio de, 10.3.1833 až 20.7.1891, šp. spisovatel na přechodu od romantismu k realismu (novela *El Sombrero de tres picos – Tříohý klobouk*).

Alaska, Aljaška – stát USA v sz. výběžku Sev. Ameriky na Z od Kanady; 1 528 225 km², 587 000 obyv. (1992), hl. m. Juneau. Druhý nejméně zalidněný stát USA. Těžba ropy, vzemního plynu, zlata, stříbra a platiny; cest. ruch, rybolov, těžba a zpracování dřeva, vývoz kožešin.

alba ⊃ liturgický úbor; □ liter. svitáček – žánr milostné lyriky, kultivovaný ve středověké provenzálské poezii od konce 12. st. trubadúry; milostná píseň o raním loučení milenců.

Alba Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel vévoda, 29.10.1508–11.12.1582, šp. vojevůdce a politik. Hájel zájmy šp. koruny ve šmalkaldské válce v Německu (1547) a 1555–58 v Itálii. 1567 krutě potlačil odboj niz. stavů, 1567–73 místodržitel v Nizozemí; 1580 velitel voj. zásahu v Portugalsku.

Alba Iulia [júlia], m. v záp. Rumunsku v Sedmihradsku na ř. Mureș; 72 331 obyv. (1989). Správní středisko župy Alba. Prům. potr., stroj., kožedělný. Stav. památky (katedrála). – Býv. hl. m. sedmihradských vévodů.

Albánci, vl. jm. Škiptar – národ v Albánii (3,2 mil.), Srbsku (1,9 mil., hl. v Kosovu),

Recku (60 000); 1990. Jazyk albánština. Většici jsou muslimové (asi 70 %) i kř. (římkat. asi 10 %, ostatní pravoslavní).

Albánie [-ny-], Albánská republika, albánsky Republika Shqipërisë – stát v jv. Evropě na Balkánském poloostrově, při pobřeží Jaderského moře; 28 748 km², 3,26 mil. obyv. (1995), hl. m. Tiranë. – Větší část území prostupují h. pásma, ve vápencových masivech je vyvinut kras. Ploché pobřeží se subtrop. středomořským podnebím, ve vnitrozemí kontinentální vlivy. Pobřežní oblast má vždyzelené středomořské rostlinstvo. – Obyv. (1991): Albánci (97 %), Řekové (2 %). Úř. jaz. albánština. Náb.: islám (asi 70 %), pravoslavní (20 %), římkat. 10 %. Kojenecká úmrtnost 34 ‰, stř. délka života 72 let (1995). – Hosp. málo rozvinutý stát, navazování kontaktů se světovým společenstvím. HNP 670 US \$/obyv., státní dluh 709 mil. US \$ (1995). – Zeměd. využívá 38,7 % rozlohy, zalesněno 36,4 %. Převažuje rostl. produkce, orná půda z 53 % zavlažována. Hl. plodiny: obilniny, luskoviny, olejnin, brambory, cukrová řepa, tabák, ovoce a zelenina. Extenzivní chov ovcí, koz, skotu; rybolov. – Těží se ropa, zemní plyn, lignit, rudy železa a neželezných kovů (Cr, Ni, Cu). Prům. potr., text., stroj., hut., chem., dřevařský; rafinace ropy. – Dop. síť nedostatečná a nekvalitní; mez. letiště Tiranë; hl. přístavy Durrës, Vlorë. – Vývoz rud neželezných kovů a koncentrátů, ropy, potravin, el. energie. Měn. jed. 1 lek (ALL) = 100 qindarek. – Stát. zřízení: rep., jednokomorový parlament, nejvyšší představitel prezident volený Lid. shromážděním. – Správní členění: 27 okr. (rreth).

Albánie – dějiny

př. n. l.	
konec 2. tis.	osídlení ilyrskými kmeny
2. st.	obsazení albánského teritoria řím. říší
n. l.	
4.–14. st.	nadvláda byzantské říše narušovaná expanzí okolních států
konec 14. st.	
až poč. 15. st.	obsazení albánského území Turky
1443–68	protiturecký odboj vedený Skanderbegem (1405–1468)
1479–1912	turecká nadvláda
1787–1822	stát Ali pašá Tepelenského
2. pol. 19. st.	rozvoj moderního albánského národního hnutí
1912	Turecko souhlasilo s auton. postavením A., v době 1. balk. války albánské území okupováno Srbskem, Řeckem a Černou Horou
29.7.1913	na konferenci velmocí v Londýně vyhlášena samostatnost Albánie
1914–18	albánské území jedním z bojišť
1. světové války	
1921	konference zástupců velmocí potvrdila suverenitu Albánie v hranicích z 1913
červenec až	
prosinec 1924	vláda F. Noliho (1882–1965), snahy o modernizaci státu
prosinec 1924	
až 1939	diktatura A. Zogua
1926, 1927	uzavřeny nerovnoprávné smlouvy Itálií
1939	A. okupována Itálií, formálně spojena s Itálií personální unií
1941	k obsazení A. připojeni Kosovo, část Černé Hory a část záp. Make-donie
1942	počátek nár. osvob. boje
1943	okupace německou armádou
listopad 1944	osvobození A. kom. oddíly
1945	vyhlášena lid. republika, nastolena kom. diktatura
1945–48	A. pod vlivem Jugoslávie
1948	roztržka s Jugoslávií
1955	člen OSN
1961	odmítnutí liberalizace, příklon k Číně
1967	prohlášení A. prvním ateistickým státem, zákaz náboženství
1978	přerušeni spolupráce s Čínou
1985	smrt E. Hodži, v čele režimu R. Alia
1990	počátek demokratizace
1992	vítězství Dem. strany ve volbách, prez. S. Berisha
1993	turecký prezident T. Özal (*1925) navrhl patnáctiletý program obnovy a rozvoje hospodářství Albánie
1994	procesy s prominenty kom. režimu; A. přistoupila k projektu Partnerství pro mír; referendum se vyslovilo proti nové ústavě
1995	člen Rady Evropy

1996	v parlamentních volbách zvítězila Dem. strana (PDS)
1997	občanské nepokoje; voj. mise OSN Alba pod vedením Itálie; v předčasných parlamentních volbách zvítězila opoziční Soc. strana (býv. komunisté); prezident R. Meidani (*1944)
1998	ozbrojené protivládní demonstrace

albánština, samostatný jazyk indoev. rodiny. Gramatické kategorie vyjadřuje flektivně, má postpozitivní člen, časté výpůjčky ze sousedních jazyků: řečtiny, turečtiny, bulharštiny a latiny; řazen k balk. jaz. svazu. Pův. psán řec. abecedou, od 1908 latinou.

albatrosi, rod ptáků z řádu trubkonosých s rozpětím křídel přes 3 m; dokonale plachtí nad mořem.

albedo, odrazivost difúzně odrážející matné plochy; poměr celkového toku záření odraženého k dopadajícímu. Např. a. bílého papíru je 0,7, Měsíce 0,07, Země 0,34, Venuše 0,61. V met. vystihuje a. způsoblost různých druhů zemského povrchu odrážet záření Slunce a oblohy, např. a. čerstvě napadlého sněhu je 0,8–0,95, tmavé oranžice 0,07–0,1. Znalost a. má velký význam při studiu fyzikogeogr. sféry; zejm. její spektrální hodnota je důl. charakteristikou využívanou v dálkovém průzkumu Země.

Albee [elbij] Edward, *12.3.1928, am. dramatik; představitel absurdního divadla (*The American Dream – Americký sen, Who's Afraid of Virginia Woolf? – Kdo se bojí Virginie Woolfové, A Delicate Balance – Křehká rovnováha*).

Albers Josef, 19.3.1888–25.3.1976, něm. malíř; člen Bauhausu, od 1933 v USA. Průkopník op-artu a kinetického umění, jeho hl. výtv. tématem byl čtverec.

Albéniz Isaac, 29.5.1860–18.5.1909, španělský skladatel a klavírní virtuos. Uplatňoval vlivy impresionismu, zpracovával podněty ze šp. lidové hudby (klavírní skladby, opery, zarzuely, písně, oratorium *El Cristo*).

Albert z dyn. sasko-koburské, 26.8.1819–14.12.1861, od 1840 manžel brit. královny Viktorie (princ manžel). Jejich potomci byli panovníky dyn. sasko-kobursko-hannoverské. ⇨ hannoverská dynastie

Albert Eduard, 20.1.1841–25.9.1900, č. chirurg; prof. univ. v Innsbrucku a ve Vídni. Měl rozhodující vliv na utváření moderní č. chirurgické školy, průkopník antisepse.

Albert II., *6.6.1934, od 1993 belg. král; ml. bratr a nástupce Baudouina I.

Albert Veliký, Albertus Magnus, Albert von Bollstädt – asi 1193–15.11.1280, něm. filozof, přírodovědec a teolog; ortodoxní scholastik, dominikán. Usiloval o přizpůsobení Aristotelova odkazu potřebám jednotného fil.-teol. systému. Odpůrce averroistů a učitel Tomáše Akvinského.

Alberta, provincie na jihozápadě Kanady při hranicích s USA; 661 185 km², 2,55 mil. obyv. (1991), hl. m. Edmonton. Těžba ropy (82 % kanadské produkce, 1988), zemního plynu, tekutých písků a uhlí. Prům. potr., chem., hut., rafinace ropy, těžba a zpracování dřeva. Ropovody. Pěst. obilnin, chov skotu, rybolov.

Alberti [alberty] Leon Battista, 14.2.1404–mezi 19. a 25.4.1472, it. architekt; představitel rané renesance a teoretik (*Deset knih o architektuře*). Přicházel s novými myšlenkami (ve Florencii na průčelí paláce Rucellai tektonický systém, na průčelí got. kostela Santa Maria Novella volutový štít; v Mantově kostel San Andrea; přestavba kostela San Francesco v Riminu s monumentálním vstupem v podobě vítězného oblouku).

Alberti [alberty] Rafael, *16.12.1902, šp. básník; 1940–76 v Argentíně. Vyšel z domácí klas. poezie, přiklonil se k surrealismu, později k poezii sociálně angažované.

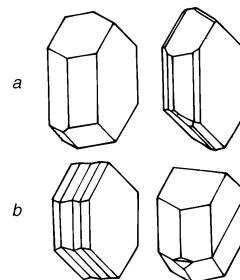
Albertovo jezero ⇨ Mobutu Sese Seko

Albertus Magnus ⇨ Albert Veliký

Albertville [albertvil], m. ve východní Francii v kr. Rhône-Alpes v Savojských Alpách; 18 121 obyv. (1990). Dějiště ZOJ 1992.

albigensťi, jihoř. náboženské hnutí ve 12. a 13. st.; vycházeli z arianismu, neuznávali oficiální římskokatolickou církev. Křížová výprava proti a. (1209–13) posloužila jako záminka k připojení jz. fr. území k doméň fr. krále.

albinismus [-nyz-], vrozený nedostatek barviva v kůži, vlasech, očích a v dalších tkáních.

Typy krystalů albitu:

a jednoduché krystaly; b dvojčatné srůsty

albit, minerál, NaAlSi₃O₈; obv. bezbarvý, průsvitný, tvrdost 6,5; ze skupiny plagioklasů.

Ålborg [olborg], m. v Dánsku na S Jutského poloostrova, ve fjordu Lim; 159 980 obyv. (1996). Prům. stroj. (loďařský), hut. (železo), text., pap., skla a keramiky, cementárenský. Nám. přístav, žel. uz. mez. letiště. Univ. (1974). – Zal. 1342.

Alborz, Elborz, Elburs – nejvyšší poh. Íránu při pobřeží Kaspického moře; Demávend, 5 670 m (vyhaslá sopka).

Albrecht I. Habsburský, červenec 1255–1.5.1308, 1298 zvolen v římskoněm. říši jako protikrál Adolfa Nasavského (asi 1250–1298). Zavražděn synovcem Janem Paricidou (1260–1313), jemuž zadržoval nárok na přemyslovské dědictví. Tato vražda otevřela Lucemburkům cestu do Čech. ⇨ Jan Lucemburský

Albrecht II. Habsburský, 16.8.1397–27.10.1439, od 1404 rak. vévoda, od 1437 č. a uherský, od 1438 římskoněm. král. Podporoval svého tchána císaře Zikmunda Lucemburského, bojoval proti husitům a v Uhrách válčil proti Turkům.

Albrecht III. Rakouský z rodu Habsburků, 1349 až 29.8.1395, zakl. albrechtovské větve Habsburků. Po smrti bratra Rudolfa IV. 1365 vévoda rak. společně s ml. bratrem Leopoldem III., po jehož odboji 1379 přistoupl na rozdělení habsburských zemí a rodu na větev leopoldovskou a albrechtovskou (vláda v Dolních a Horních Rakousích).

Albrecht z Valdštejna ⇨ (z) Valdštejna Albrecht Václav Eusebius

albrechtovská větev ⇨ Albrecht III. Rakouský; Habsburkové

Albrightová [olbrajtová] Madelaine Korbel, *15.5.1937, am. politička č. původu. Aktivní v Dem. straně. 1993–96 zástupkyně USA v OSN, od 1997 ministryně zahr.

věci.

Albugo, rod plísní z oddělení oomycet. Cizopasí mj. na brukvovitých rostlinách jako tzv. bílá rez, resp. plíseň bělostná.

albuminy, jednoduše, ve vodě rozpustné globulární bílkoviny, které neobsahují glycinové jednotky.

Albuquerque [albuquerque], m. na JZ USA, největší ve státě Nové Mexiko, na ř. Rio Grande; 384 736 obyv. (1990). Prům. stroj. a elektronický, těžba uranové rudy. Lázně. Mez. letiště. Dvě univ. (1889, 1940). – Zal. 1706 Španěly. Západně od města pueblo indiánů Acoma, známé od 1540; památka svět. kult. dědictví UNESCO.

alcabala [alkavala], alkavala – daň vybíraná v Kastilii z prodeje a výměny zboží; zavedena Alfonsem XI. (1312–1350). Postupně uzákoněna v celém Španělsku a jeho državách; zrušena 1845. Měla negativní vliv na rozvoj obchodu a podnikání.

Alcántara [alkantara], m. v jz. Španělsku v Estremaduře u hranic s Portugalskem. Hist. m. se zachovanou památkou římského stavitelství – Alcántarským mostem přes řeku Tajo s vítězným obloukem císaře Traiana.

Alcunus ⊃ Alkuin z Yorku

Aldabra, ostrov v Ind. oceánu v Seychelách; 155 km². Atol s vnitřní lagunou je památkou u svět. přír. dědictví UNESCO.

aldehydy, sloučeniny s funkční skupinou –CH=O; jejich názvy se tvoří příponou –al od názvu příslušného uhlovodíku (ethanal od ethanu), nebo příponou –aldehyd k základu názvu odpovídající karboxylové kyseliny (acetaldehyd od kyseliny octové).

aldosy ⊃ sacharidy

Aldrin [aldrin] Edwin Eugene, *20.1.1930, am. kosmonaut. V oddílu kosmonautů 1963–72, pilot Gemini 12 (1966), druhý člověk, který vystoupil na Měsíc (Apollo 11, 21.7.1969 v 3^h 14^{min} UT).

aleatorika, kompoziční technika využívající při realizaci hud. díla prvku náhody.

Alessandri [aleksandri] Vasile, 2.8.1821–3.9.1890, rum. spisovatel. V básních lid. orientovaný pěvec nár. cítění, pro divadlo psal frašky, vaudeville a historická dramata.

alef, zn. א – první písmeno hebr. abecedy. V teorii množin ozn. kardinálních čísel.

alegorie, jinotaj – obrazně vyjádření abstraktních pojmů, dějů, vlastností, které má vedle doslovného též jiný, přenesený význam. Na rozdíl od symbolu, který je mnohovýznamový, zakládá se a. na vztazích jednoznačných, ustálených tradicí (páv–pýcha, lev–síla). V širším smyslu se hovoří o a., vystupují-li v díle osoby jako Spravedlnost, Duše.

Alexandre [aleksandre] Vicente, 26.4.1898–14.12.1984, šp. básník, zabývající se v subj. lyrice tematikou lásky a smrti. Nc (1977).

aleluja [hebr. *hallelú jáh*, chvalte Jahveho] a) výzva vyskytující se v žalmeh, odkud přešla do žid. a kř. bohoslužby; b) druh bohoslužebného zpěvu s připojeným úryvkem ze žalmu.

alely, různé formy jednoho a téhož genu. Jestliže např. určitý gen odpovídá za zbarvení květu, pak jeho různé a. odpovídají za různé typy tohoto zbarvení (červená, bílá). Každý gen může existovat nejméně ve dvou formách – funkční nebo nefunkční alely. Mnohé geny existují v celé řadě funkčních alel.

d'Alembert [dalambér] Jean-Baptiste Le Rond, 17.11.1717–29.10.1783, fr. matematik a fyzik; osvícenský filozof. Spoluvydavatel *Encyklopedie*. Vypracoval nástin dějin vzniku a vývoje poznání. Zabýval se mech., teorií gravitace, diferenciálními rovnicemi, pohybem planet.

Aleancar [alenkar] José Martiniano de, 1.5.1829 až 12.12.1877, braz. spisovatel na přechodu od romantismu k realismu. Zachycoval problémy tehdejší braz. společnosti (novela *Iracema*, román *Vládcé pralesa*).

Aleppo ⊃ Halab

alergen ⊃ alergie

alergie, zvýšená citlivost organismu, zejm. zvýšená imunitní reaktivita vyvolaná alergeny (antigeny z vnějšího nebo vnitřního prostředí).

Alert ⊃ Ellesmerův ostrov

Aleš Mikoláš, 18.11.1852 až 10.7.1913, č. malíř, kreslíř a ilustrátor. Dílem, založeným na dram. výrazu a lid. pádnosti, rozvíjel nár. tradice (monumentální cykly *Vlast*, *Živly*) a formoval představu č. historie (*Setkání Jiřího z Poděbrad s Matyášem Korvínem*, ilustrace č. lid. písní, pohádek, přísloví, knih A. Jiráskova). Podílel se na výzdobě ND.

Aletschský ledovec [aletšský], něm. Großer Aletschgletscher – největší údolní ledovec v Alpách, ve Švýcarsku v Bernských Alpách; dl. 24 km, 129 km². Ve Horního a Stř. A. l. dl. 38 km, 170 km².

aleurit, klastická sedimentární hornina obsahující více než 50 % částic o velikosti 0,01–0,1 mm. ⊃ silt; siltovce; spraš

aleuronová zrnka, kulovitá nebo elipsoidovitá zrnka v rostl. buňkách tvořená bílkovinami. Jsou zásobárnou bílkovin, vyskytují se např. ve zralých semenech olejnatých rostlin.

Aleuty, angl. Aleutian Islands – sopečné soustroví v Tichém oceánu mezi Aljaškou a Komandorskými o., v USA; 17 666 km², 7 768 obyv. (1980), správní středisko Dutch Harbor. Ostrovní skupiny Near, Rat, Andreanof, Fox.

alexandr ⊃ papoušci

Alexandr I. Karadjordjević, 17.12.1888–9.10.1934 (zabit při atentátu v Marseille), od 1921 jug. král; 1914–18 regent Srbska, 1918–21 regent Království SHS. Proszoval centralistickou velkosrbskou koncepci jug. státu. 1929 se pokusil řešit národnostní a soc. krizi nastolením vl. diktatury.

Alexandr II., 29.4.1818–13.3.1881, od 1855 rus. car. Provedl řadu modernizačních reforem (zrušení nevolnictví), od poloviny 60. let znovu upevňoval absolutistický režim; za jeho vlády potlačeno pol. povstání, anektovány rozsáhlé oblasti v Asii. Zabit při atentátu narodovolců.

Alexandr Makedonský ⊃ Alexandr Veliký

Alexandr Něvský, 1220–14.11.1263, rus. panovník. 1236–51 kníže novgorodský, 1240 porazil švéd. vojska na Něvě a 1242 armádu řádu něm. rytířů na Čudském jezeře. Od 1252 veliký kníže vladimírský; svatý rus. pravoslavné církve.

Alexandr Veliký, Alexandr Makedonský – 356–323 př. n. l., od 336 mak. král, žák Aristotela. Pokračoval v dobovacím polit. svého otce Filipa II. Makedonského. Po

E. E. Aldrin

M. Aleš, ilustrace ke slovenským lidovým baladám

Alexandr Veliký v detailu mozaiky *Bitva u Issu*

konsolidaci poměrů v Recku vytáhl proti Thébám a 334 je srovnal se zemí, 333 porazil perského krále Daria III. u Helespontu a Issu a obsadil Egypt. Zbytek perské říše dobyl 331 po vítězství u Gaugamel. Babylon učinil hl. m. obrovské říše, kterou začal 324 reorganizovat. Jeho tažením začalo období helénismu.

Alexandreida, č. veršovaný epos z přelomu 13. a 14. st. o činech Alexandra Velikého, podle lat. předlohy Gautiera de Châtillon. Z pův. 8 500–9 000 veršů se v devátí zlomcích dochovalo celkem dvě pětiny textu.

Alexandrie, Al Iskandaríyah – m. v sev. Egyptě v deltě Nilu; aglomerace 3,38 mil. obyv. (1992). Druhé největší a hosp. nejvýznam. m. Egypta. Prům. petrochem., stroj., text. a potravinářský. Přístav, spojený průplavem s Nílem. Mez. letiště, konec ropovodu a plynovodu. Univ. (1942). – Zal. 332–331 př. n. l. Alexandrem Velikým; 305–30 př. n. l. hl. m. ptolomaiovské říše, potom sídlo řím. a byz. guvernérů. Do 15. st. nejdř. obch. přístav vých. Středomoří; po období úpadku vzrostl v 19. st. ekon. význam města.

alexandrijská škola, věd., fil. a náb. učení a směry helénismu (zejm. konec 1. st. př. n. l. a první staletí n. l.), jejichž střediskem byla Alexandrie; a) věd. škola působící v ústavu Muséeu; navazovala na peripatetiku a pěstovala všechny vědy vč. technických; b) škola Filóna Alexandrijského (1. st. n. l.); spojovala Platónovu filozofii s orient. a žid. mystikou.

alexandrin, dvanácti- a třináctislabičný verš se závaznou intonační přerývkou po třetí stopě. Typický verš fr. klas. tragédie, v č. básnictví ojedinělý.

Alexandropol ⊃ Gumri

Alexandrov Pavel Sergejevič, 7.5.1896–16.11.1982, rus. matematik. Zakl. sov. topologické školy.

alexie, chorobná neschopnost čtení; ztráta schopnosti chápat napsané.

alexin, přirozená obranná látka v krevním séru.

Alexy Janko, 25.1.1894–22.9.1970, sl. malíř, spisovatel a organizátor kult. života na Slovensku.

alfa, □ jaz. v abecedě klas. řečtiny znak (Α, α) pro hlásku a.

alfa a omega, první a poslední písmeno řec. abecedy, počátek a konec; přeneseně to podstatné, hlavní.

Alfa Centauri, Rigil Centaurus, Toliman – jasná dvojhvězda v souhvězdí Kentaura, vzdálená 4,3 světelných roků; kolem ní obíhá Zemí nejbližší hvězda Proxima Centauri; jasnost 1,33 magnitudy.

alfa verze, □ výp. tech. vývojová verze programu, která je testována přímo na vývojovém pracovišti a není ještě uvolněna mimo toto pracoviště. ⊃ beta verze

alfa záření, α-záření, záření α – proud rychle letících jader helia ⁴He (částice α). Vzniká při radioakt. přeměně některých at. jader, při které jejich protonové číslo o dvě jednotky klesne. Proniká vrstvou vzduchu o tloušťce několika cm a velmi tenkými kovovými listy; má ionizační účinky.

alfabeta, řecká abeceda; pojmenovaná podle prvních dvou písmen (*alfa*, *beta*).

alfabetizace [-ty-], proces zaměřený na rychlé odstranění negramotnosti.

alfamezosaprobie ⊃ saprobiologie

alfanumerické znaky, znaky vyjadřující písmena latinské abecedy (A–Z bez diakritiky) a arabské číslice (0–9).

Alfiéri [alfjéři] Vittorio, 16.1.1749–8.10.1803, it. spisovatel období klasicismu. Ústředním tématem jeho dram. i polit. traktátů je mechanismus tyranie (dramata *Saul*, *Filip*, autobiografie *Vita* – Život).

Alföld ⊃ Velká uherská nížina

Alfons I. Bojovník, 1104–1134, od 1109 král Aragonu a Navarry. Sňatkem s dědičkou Kastilie Urrakou získal dočasnou vládu ve všech šp. zemích. 1118 dobyl na Maurech Zaragozu. 1120 zvítězil nad Almorávidy; 1134 poražen muslimy.

Alfons I. Dobytel, Alfonso Henriques do Borgonha – mezi 1107 a 1112–6.12.1185, zakladatel port. státu; 1128 vyhlásil nezávislost Portugalska na Kastilii a po vítězství nad Maury u Ourique 1139 prohlášen králem Portugalska. 1143 uzrám za dědičného panovníka, 1147 dobyl Lisabon a prohlásil jej hl. m. port. království. Organizoval port. církev.

Alfons VI. Chrabrý, 1040–30.6.1109, od 1065 král Leónu a od 1072 Kastilie, od 1173 Galicie. V reconquistě dobyl Toledo, Talaveru a Madrid (1085). 1086 poražen Almorávidy u Sagrajas. Ztratil Valencii, ale udržel Toledo, které se stalo hl. m. Kastilie. Jeho náb. tolerance k židům a muslimům vedla k hosp. a kult. vzestupu Kastilie.

Alfons X. Moudrý, 26.11.1221–4.4.1284, od 1252 král Kastilie a Leónu. 1257 řím. král, 1282 zbaven koruny ve prospěch svého syna Sancha IV. Chrabrého (1257–1295). Přispěl k rozvoji šp. vzdělanosti. Sjednotil řím. a domácí zvykové právo; autor díla *Crónica General de España* (Obecná kronika Španělska), mariánských veršů; znamenitý astronom.

Alfons XIII., 17.5.1886–28.2.1941, šp. král. 1923–29 toleroval diktaturu M. Primo de Riveru a nepřímo tak přispěl k pádu monarchie. Zemřel v it. exilu.

Alfréd Veliký, 848–26.10.899, anglosaský panovník; od 871 král Wessexu. 878 porazil Dány a asi 886 s nimi uzavřel smlouvu o stanovení hranice jejich panství (Danelaw). Položil základy angl. státnosti a vzdělanosti, vč. spisovného jazyka.

Algae ⊃ řasy

algebra, jedno z nejt. odvětví matematiky, vzniklé z nauky o řešení rovnic. Zobecnováním se a. rozšířila o další odvětví, např. o teorii grup, okruhů, algebraických těles. ⊃ Boolova algebra; lineární algebra

algebraická funkce, funkce $y = f(x)$, kterou lze zapsat ve tvaru polynomu v proměnné y , jehož koeficienty jsou polynomy proměnné x . Funkce, které nejsou algebraické, se nazývají transcendentní (exponenciální funkce, logaritmické funkce, goniometrické funkce).

algebraická geometrie, odvětví geometrie studující algebraickými metodami speciální geom. objekty, tzv. variety.

algebraická lingvistika ⊃ matematická lingvistika

algebraická rovnice, rovnice $a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_n = 0$, kde $n \geq 1$; pokud $a_0 = 1$, mluví se o a. r. v normovaném tvaru. ⊃ základní věta algebry

A, α	alfa
B, β	beta
Γ, γ	gamma (gama)
Δ, δ	delta
E, ε	epsilon
Z, ζ	dzéta (zéta)
H, η	éta
Θ, θ	théta
I, ι	iota (jota)
K, κ	kappa
Λ, λ	lambda
M, μ	mí
N, ν	ný
Ξ, ξ	ksi
O, ο	omikron
Π, π	pí
P, ρ	ró
Σ, σ, ς	sigma
T, τ	tau
Υ, υ	ypsilon
Φ, φ	fi
X, χ	chi
Ψ, ψ	psi
Ω, ω	ómega

Alfabela

algebraické číslo, reálné číslo, které je kořenem algebraické rovnice s celočíselnými koeficienty. Reálné číslo, které není algebraické, se nazývá transcendentní. Např. čísla 2, 3/4, $\sqrt{2}$ jsou algebraická, číslo π je transcendentní.

Alger $\supset$ Alžír

algerie, vnímání bolesti.

Algobionta $\supset$ nižší rostliny

Algol, první známá zákrytová proměnná hvězda měnící v periodě 2,87 dne zdánlivou hvězdnou velikost z 2,2 na 3,5 magnitudy. Leží v souhvězdí Persea.

ALGOL, angl. Algorithmic Language – jeden z prvních vyšších programovacích jazyků univerzálního zaměření, vyvinutý 1957–60. Později zákl. pro další jazyky, mj. pro jazyk Pascal.

algologie, fykologie – nauka o řasách.

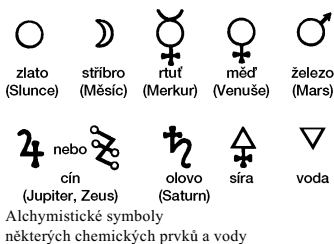
Algonkinové, jaz. příbuzná indiánská etnika v USA a Kanadě (asi 200 000 osob; Čejeni, Kriové, Mohykáni). Pův. kočovní lovci, sběrači a rybáři, v 17.–19. st. lovci kožešin.

algor mortis [-tys, lat.], chladnutí mrtvého těla; rychlost a. m. závisí na teplotě okolí.

algoritmus, posloupnost konečného počtu elementárních kroků vedoucí k vyřešení daného typu úloh.

Alchvine $\supset$ Alkuin z Yorku

alchymie, prvotní forma chemie. Soubor fil. spekulací o podstatě a přeměnách hmoty, kombinovaný s empirickým experimentováním a řemeslnou výrobou, hl. kovů, léků a barviv. A. umožnila objevy četných nových látek a principů dodnes používaných separačních postupů.

Alchymistické symboly některých chemických prvků a vody

Alí ibn Abi Tálib, asi 600–661 (zavražděn), arab. vojevůdce a od 656 čtvrtý chalífa; příbuzný proroka Muhammada, manžel Fátimy. Z jeho popudu prohlášena hidžra za poč. islámského letopočtu (622). 657 poražen Mu'avijou, jeho příbuzní a stoupenci vytvořili stranu Alího (š'at Alí – ši'ite). $\supset$ Alíovci; sunnité

Alipaša Tepelenský, 1744–5.2.1822 (popraven), vl. jm. Tepedelenti, turecký hodnostář albánského původu; paša Janinský. Od konce 80. let 18. st., v období úpadku osmanské říše, spravoval jako na sultánovi nezávislý vládce rozsáhlá území v již. Albánii, sev. Řecku a záp. Makedonii. 1822 kapituloval před Turky.

aliance, $\square$ právo spojenecká smlouva suverénních států; $\square$ zool. příležitostně a dočasně sdružování jedinců různých druhů, poskytující lepší ochranu před nebezpečím (pštrosi se zebrami, žirafami a slony).

alias, neboli, přezdívka.

aliasing, rozřepení (schodovitost, vrubkovatost) diagonálně vedených čar v počítačové grafice, digitální fotografii, ke kterému dochází v důsledku omezené rozlišovací schopnosti.

alibi, důkaz obviněného o tom, že v době spáchání trestného činu se zdržoval jinde než na místě, kde byl čin spáchán.

Alice Springs [elis], m. ve vnitrozemí Austrálie na J Northern Territory, v Macdonnellové poh. 587 m; 18 395 oby. (1981). Středisko těžby ropy a zemního plynu. Dop. křižovátka. – Založeno 1871.

alienace, $\square$ fil. $\supset$ odcizení

alifatické sloučeniny [-ty-], nasycené i nenasycené org. sloučeniny s necycleckými (tj. s lineárními nebo rozvětvenými) řetězci. $\supset$ alkany; alkeny; alkyny

aligatorovití, čeleď plazů z řádu krokodýlů. Dorůstají 4 m délky, žijí zejm. v Americe.

Mládě aligátora

Alijev Gejdar, *10.5.1923, ázerbájdžánský politik. Od konce 60. let zastával význ. funkce v Ázerbájdžánu, poč. 80. let člen sov. vedení (mj. člen politbyra KSSS). Od 1993 prez. Ázerbájdžánu.

alimentační povinnost $\supset$ vyživovací povinnost

Alíovci, arab. rod; potomci chalífy Alího ibn Abi Táliba a Fátimy. Požadovali pro sebe výlučné náb. a polit. vůdcovství všech muslimů, odmítali uznat panovnické nároky Abbásovců a Umajjovců. V 7.–13. st. vyvolali mnohá vesměs neúspěšná povstání svých stoupenců (ši'itů).

Alismaceae $\supset$ žabníkovité

aliterace, bás. figura; opakování shodných hlásek na začátcích za sebou následujících slov.

Aljaška, Aljašský poloostrov, angl. Alaska Peninsula – úzký poloostrov na SZ Sev. Ameriky, odděluje záliv Aljašský od Bristolského. Činné sopky Aleutského pohoří, NP Katmai.

Aljaška (stát) $\supset$ Alaska

Aljašské hory, angl. Alaska Range – pohoří v USA na Aljašce. Vrchol McKinley (6 194 m) je nejvyšší horou Sev. Ameriky. Horské ledovce. Nár. park.

Aljašský poloostrov $\supset$ Aljaška

Alkaios [alkájos], mezi 630 a 620 – pol. př. n. l., řec. básník z Mytiléné na Lesbu; se Sapfou představitel sólové lyriky. Zachovaly se zlomky, např. politické, píjäcké a milostné písně (č. ve výboru *Nejstarší řecká lyrika*).

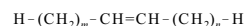
alkalické kovy, chem. prvky skupiny I A (lithium, sodík, draslík, rubidium, cesium a francium); reakt. kovy existující ve sloučeninách obv. jako ionty s nábojovým číslem 1 (Li^+ , Na^+). Používají se v org. syntézách a v jad. technice.

alkaloidy, skupina dusíkatých bázi rostl. původu, které mají v malých dávkách výrazné biol. účinky (pozitivní i negativní). Vyskytují se v celé rostlině nebo jen v některém jejím orgánu. Jejich obsah se v průběhu vegetačního období mění. Je popsáno více než 5 000 a., asi 1 % se používá jako léčiva. Rozlišují se a. tropinové (atropin, kokain), námelové (nacházejí se v námelu; synteticky připravené LSD), opiové (obsahují hl. morfin a papaverin); další a. jsou např. chinin, nikotin, kofein.

alkany, homologická řada nasycených uhlovlků o obecném vzorci $\text{H}-(\text{CH}_2)_n-\text{H}$ ($n = 1$ až ∞). Názvy prvních čtyř a. jsou odvozené od jejich triviálních názvů, názvy vyšších a. mají kmen z řecké (výj. lat.) číslovky a zakončení -an. A. s vysokými hodnotami n tvoří polyethylen.

alkavala $\supset$ alcabala

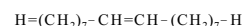
alkeny, olefiny – homologická řada nenasycených uhlovlků s jednou dvojnou vazbou $\text{C}=\text{C}$ o vzorci

($m, n = 0$ až ∞). Alken s $m = n = 0$ je ethen. Název a. má kmen stejný jako název alkanu o stejném počtu uhlíků, ale má zakončení -en. Polohu dvojně vazby ozn. číselná předpona, např.

je 1-hexadecen,

je 8-hexadecen.

Alkibiadés [alkibijadés], asi 450–404 př. n. l. athénský politik a vojevůdce. Usiloval o obnovení peloponéské války, 415 přiměl Athény k sícilecké výpravě, přešel však na stranu Sparty. Po návratu k Athénám zvrátil nad peloponéským loďstvem 411 u Abydu a 410 u Kyziku, 408 se stal vrchním velitelem athénské vojska. 404 po pádu Athén odešel k Peršanům, kde byl zavražděn. Proslul ctizádostí, demagogií a změnami polit. postojů.

alkiny, homologická řada uhlovlků s jednou trojnou vazbou $\text{C}\equiv\text{C}$ o vzorci $\text{H}-(\text{CH}_2)_m-\text{C}\equiv\text{C}-(\text{CH}_2)_n-\text{H}$ ($m, n = 0$ až ∞). Alkin s $m = n = 0$ je ethin. Název a. má kmen stejný jako název alkanu o stejném počtu uhlíků, ale má zakončení -in. Polohu dvojně vazby ozn. číselná předpona. $\supset$ alkeny

Alkmaar [alkmár], město v záp. Nizozemsku v provincii Noord-Holland na Severoholandském průplavu; 92 421 oby. (1993). Středisko mlékárenského prům. s tradičními sýrovými trhy.

Alkmaión, $\square$ fec. mytol. účastník tažení proti Thébám (spolu s otcem Amfiarém), kam je jako na smrt poslala matka Erifýlé. Otec padl a po vítězné válce Alkmaión na příkaz Apollónův matku zabil.

alkohol, lih – obecný název pro ethanol.

alkoholismus, chorobný návyk na požívání alkoholu. Obecně je považován za drogovou závislost, hypoteticky dokonce genet. podmíněnou. Je užívána tzv. sociální definice, tj. za alkoholika je považován ten, komu závislost na alkoholu způsobuje např. rodinné nebo pracovní problémy.

alkoholometr $\supset$ lihoměr

alkoholy, hydroxyderiváty alifatických a dalších nearomatických uhlovlků; obecný vzorec $\text{R}-\text{OH}$, kde R je např. alkyl, substituovaný alkyl. Systematický název a. se skládá z názvu příslušného uhlovlku (alkanu) a přípony -ol v případě potřeby doplněnou číslovkou ozn. její polohu, např. $\text{CH}_3\text{CH}_2\text{OH}$ ethanol, $\text{CH}_3\text{CH}_2\text{CH}_2\text{OH}$ 1-propanol, $\text{CH}_3\text{CH}(\text{OH})-\text{CH}_3$ 2-propanol. Podle počtu C–C vazeb uhlíkového atomu nesoucího hydroxylovou skupinu –OH se a. dělí na primární (methanol), sekundární a terciární.

Alkuin z Yorku [jorku] Alcuinus, Alchvine – asi 735–19.5.804, anglosaský učenec. Od 782 určoval kult. vývoj franské říše (karolinská renesance). Autor lat. psaných učebnic a intimně laděné poezie.

alky, podřad ptáků z řádu dlouhokřídlých; mají krátká křídla, pomocí nichž se potápějí. Žijí na severní polokouli.

alkyl, jednovazná skupina vzniklá odtržením vodíku od molekuly nasyceného uhlovlku, např. methyl – CH_3 vzniklý z methanu CH_4 .

alkylkyanidy $\supset$ nitrily

alla prima [it.], způsob malby najednou, bez podmaleb, postupného překrývání barevných vrstev a dodatečných retuší.

Alláh, al-Láh – arab. jméno jediného boha uctívaného v islámu.

allegretto [it.], $\square$ hud. a) mírně rychle; b) skladba nebo její část v tomto tempu.

allegro [it.], $\square$ hud. a) rychle, živě; b) skladba nebo její část v tomto tempu.

Allen [elin] Woody, *1.12.1935, vl. jm. Allen Stewart Konigsberg, am. filmový režisér, scenárista a herec, spisovatel (č. výbor povídek *Vedlejší příznaky*). Tvůrce nostalgických komedií i společenských filmů (*Annie Hall*, *Manhattan*, *Hana a její sestry*, *Mocná Afrodita*).

Allende Gossens [aljende] Salvador, 26.7.1908 až 11.9.1973, chilský politik. 1933 spoluzakl. Socialistické strany Chile, 1970–73 prez. Chile a vůdčí představitel levicové Lid. jednoty. Zabit při voj. puči gen. Pinocheta.

Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch $\supset$ ABGB

G. B. Alliprandi, kostel sv. Trojice, Kuks

Alliprandi [aliprandy] Giovanni Battista, asi 1665 až 13.3.1720, barokní architekt it. původu, pracující v duchu klasicistního baroka v Čechách (návrhy zámku v Hoříně, Kosmonosích, Liblicích; paláce Přešovcovy a Šternberků v Praze). K vrcholům jeho

díla patří areál v Kuksu, piaristický kostel sv. Kříže v Litomyšli a zčásti realizovaná novostavba radnice v Chebu.

allit, hornina obsahující podstatné množství hydroxidů hlinitku; odrůdou je bauxit. ⊃ laterit

Allium salota ⊃ šalotka

allonym, autorem vypůjčené jméno jiného skutečného člověka (obv. z polit. a cenzurních důvodů). ⊃ pseudonym

Almagest, *Syntaxis Megalé* (Velká soustava) – souborné dílo (13 knih) K. Ptolemaia asi z 150 n. l., souhrn astr. znalostí starověku a jejich analýza. Obsahuje začátky sférické astronomie, výklad geocentrické soustavy, řešení některých mat. problémů (Ptolemaiova věta), popis hvězdné oblohy, katalog 1 028 hvězd.

almanach, výbor z lit. děl více autorů. ⊃ antologie

almandin ⊃ granát

Almaty, Alma-Ata, do 1885 Zailijskoje ukreplenije, do 1921 Vernyj – m. v Kazachstánu, při úpatí Zailijského Alatau, 741 m n. m., v pásmu ničivých zemětřesení a mur; 1,16 mil. obyv. (1991). Prům. stroj. (hut. a energ. zařízení, zeměd. tech.), bavlnářský, potr., kožedělný. Univ. (1934). – 1854 založena na místě osady Almaty ruská pevnost; 1929–95 hl. m. Kazachstánu.

Almeida Garrett, 4.2.1799–9.12.1854, vl. jm. João Baptista da Silva Leitão, port. romant. spisovatel. Autor lyriky, eposu o Camõesovi, románu *Podlouhí u Svaté Anny*.

alod, ve feudalismu nemovitost v plném (neděleném) vlastnictví, zejm. šlechtická (svobodný statek na rozdíl od lenního).

aloe, rod jednoděložných rostlin z čeledi liliovitých s tuhými špičatými listy.

alogamie ⊃ cizospařnost

alogismus, nelog. soud; výrok, který odporuje logice, pravidlům správného usuzování.

alograf, závěť psaná rukou.

alochton, ⊃ *geol.* horninové těleso, které bylo přemístěno na vzdálenost i několika desítek km; ⊃ *etnogr.* obyvatelstvo, které žije v určité lokalitě, ale pochází odjinud. ⊃ autochton

aloi, množství drahého kovu ve slitině pro ražbu plnohodnotných mincí, vyjádřené v procentech.

alokace, rozmístění; ⊃ *sđěl. tech.* rozložení výr. dělek kabelů po kabelové trase tak, aby se dosáhlo co největší homogenity parametrů kabelů; ⊃ *ekon.* rozmístění zdrojů výr. prostředků, deviz, úvěrů ap.; oblast nebo obor jejich investování nebo použití.

alokační efektivnost [-ty-], ⊃ *ekon.* zákl. typ efektivnosti vyskytující se na dokonalé konkurenčním trhu. Vyjadřuje rovnost mezních užiteků spotřebitelů a mezních nákladů výrobce.

alopatie [-ty-], léčebná metoda používající léčiva, která působí proti příznakům nemoci. Její zásadou je *contraria contrariis curantur* (opačně se léčí opačným), kterou formuloval Galénos z Pergamu. ⊃ homeopatie

alopatrie, ⊃ *zool.* výskyt dvou nebo více druhů ve zcela oddělených územích. ⊃ sympatrie

alotropie, schopnost prvku existovat ve dvou a více strukturně odlišných modifikacích, krystalických nebo amorfních, lišících se svými fyz., někdy i chem. vlastnostmi (grafit, diamant). ⊃ polymorfie; uhlík

alpaka, slitina mědi (58–66 %), niklu (11–26 %) a zinku.

Alpha ⊃ ISS

alpinismus [-nyz-], alpské horolezectví – zlézání hor a skal podle určitých zásad v příslušných stupních obtížnosti. Jako sport se a. vyvinul ve 2. pol. 19. st. v Alpách. ⊃ skialpinismus

alpinský typ, západní typ – jeden z hl. antropologických typů, vyskytující se v obyvatelstvu Evropy. Vyznačuje se střední postavou, krátkou širokou hlavou, nízkým a širokým obličejem, středním až širokým nosem. Kůže je snědé barvy, vlasy hnědé, oči světlé nebo temně hnědé.

alpské horolezectví ⊃ alpinismus

alpské lyžování ⊃ sjezdové lyžování

Alpy, it. Alpi, fr. Alpes, něm. Alpen, slovincky Alpe – nejvyšší h. soustava Evropy mezi pobřežím Ligurského moře a údolím Dunaje v Vidně; oblouk 1 200 km dl. a 150–260 km široký, nejvyšší Mont Blanc (4 807 m) na fr.-it. hranicích. A. se dělí na Záp. a Vých., rozhraní tvoří spojnice údolí mezi j. Bodamským a Como. V podélném směru jsou nejvyšší centrální pásma krystalická se skalnatými hřebeny, ostrými štíty a ledovci, nižší jsou vápencová pásma s krasem. A. byly vyvrátněny v křídě a třetihorách, ve čtvrtohorách téměř souvisle zaledněny. Zalednění ovlivnilo tvary reliéfu (morény, kary, jezera), recentní ledovce jsou jen nepatrným zbytkem (4 244 ledovců, 2 707 km²; 1975). Horní hranice lesa v 1 700–2 300 m n. m., výše horské hole a skalnaté svahy. Lázeňská, rekreační a sport. střediska.

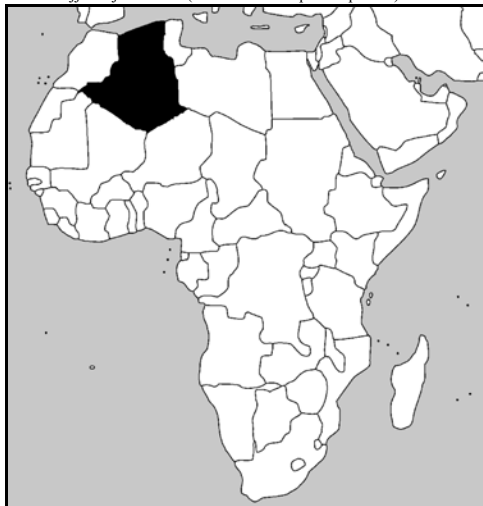
alraun ⊃ mandragora

Alsace [alsas], č. Alsasko – kr. v sv. Francii u hranic se SRN; 8 280 km², 1,62 mil. obyv. (1990), správní středisko Strasbourg.

alt, hluboký ženský hlas; tónový rozsah asi e–f².

Alta, m. v sev. Norsku na pobřeží fjordu, při ústí f. Altaelva. – Archeol. lokalita, skalní kresby jsou památkou svět. kult. dědictví UNESCO.

Altair, *Atair* – nejjasnější hvězda (bílá hvězda hl. posloupnosti) v souhvězdí Orla; jasnost

0,77 mag, vzdálenost 16 světelných roků.

Altaj, h. soustava v Asii na rozhraní Rus. federace, Kazachstánu, Číny a Mongolska; celková délka 2 000 km, nejvyšší vrchol Bělucha, 4 506 m. Ledovce, rozsáhlé lesy i stepi.

Altaj, Altajská republika, dříve Horský Altaj, Horská altajská republika – rep. v Rus. federaci, na JV regionu Záp. Sibir; 92 600 km², 201 000 obyv. (Rusové, Altajci; 1996), hl. m. Gorno-Altajsk. Pastervečtí, chov skotu, ovčí, maralů (jelen evropský). Prům. hl. m., dřevozpracující. – Autonomní republika od 1990.

altajské jazyky, jaz. rodina dělená na větve: 1. tureckou; 2. mongolskou; 3. mandžusko-tunguskou. Turecké (turkotatarské) jazyky se dělí na jv. (uzbečtina), jz. (turečtina), sz. (baškirtina), sv. (chakaština), patří sem i čuvaština a jakutština. Turečtina užívala modifikované arab. písmo, od 1928 psána latinkou. Ázerbájdžánština užívá vl. písmo (na zákl. azbuky). Do kypčacké skupiny patří baškirtina (do 1929 psána arab. písmem, 1929–39 latinkou, od 1939 azbukou) a kazaština (základem spisovného jazyka se stal sv. dialekt). Patří sem i kyrgyzština, krymská tatarština, nogajština. Mongolské jazyky jsou aglutinační; dělí se na sev. (klas. a chalchská mongolština), stř. (mongolština) a jv. (burjaština, kalmyčtina). Mandžusko-tunguské jazyky tvoří skupinu malých jazyků vých. Sibíře a Dálného východu; mandžuština je význ. jazykem v dějinách Číny (dyn. Čching), džurčenština vymřelý jazyk dyn. Ming, evenkštinou se mluví zejm. na ostrově Sachalin a na Dálném východě.

Altamira, jeskyně v sz. Španělsku, proslulá od 1868 objevem 150 maleb z ml. paleolitu (po 13 000 př. n. l.), zobrazujících převážně tehdejší lovnou zvěř (bizony, koně, jeleny). Památka světového kult. dědictví UNESCO.

Aldorfer Albrecht, asi 1480–12.2.1538, něm. malíř, grafik a stavitel; představitel podunajské školy a jeden ze zakladatelů něm. krajinomalby. Autor krajin bez figurální stafáže, bibl. výjevů a alegorií.

alter ego [lat.], druhé já; ⊃ *psychol.* a) přirozený rozpor osobnosti; b) ozn. osoby natolik blízké danému jedinci, že se zdá být jeho druhým „já“.

alterace, změna, porucha, poškození, např. tkáně, osobnosti, nemoci nebo prostředí.

alternace, střídání; ⊃ *jaz.* střídání hlásek v různých tvarech slova při skloňování, časování nebo při tvoření nových slov. K samohláskovým kvantitativním a. patří obměna krátké za dlouhou (svítit, svít!); ke kvalitativním ablaut, diftongizace, přehláská, pohyblivé e (*lev, lva*), přesmyk (*melu, mlel*), stahování (*prýz* z pův. *praví*), úžení (změna samohlásky nižší ve vyšší, např. sněhu, snňh); souhláskové a. jsou palatalizace a depalatalizace

alternariózy, choroby rostlin vyvolané houbami rodu *Alternaria* ze skupiny hub *Fungi imperfecti*; škodí na košťálovinách, bramborech, tabáku. Způsobují skvrnitost nadzemních částí nebo suchou hnilobu na hlízách brambor, u klíčících rostlin jejich padání.

alternativa [-ty-, lat. *alter*, jeden ze dvou], nutnost výběru mezi dvěma nebo několika vzájm. se vylučujícími možnostmi; jedna z možností.

alternativní divadlo [-ty-], netradiční, autorská, otevřená a jiná divadla od konce 60. let 20. století. Volí různé žánry a poetiky, usiluje o osobní výpověď, zdírazňuje kolektivnost a proces tvorby.

alternátor, synchronní el. stroj, el. generátor na výrobu střídavého el. proudu. Skládá se ze statoru s obv. trojfázovým vinutím (trojfázový a.) a rotoru tvořeného soustavou polů napájených (buzených) stejnosměrným proudem. Podle konstrukce rotorů se dělí na a. s vyjádřenými póly (hydroalternátory) a a. s hladkým rotorem (turboalternátory).

alternující posloupnost, ⊃ *mat.* posloupnost reálných čísel $a_1, a_2, a_3, \dots$, jejíž členy jsou střídavě kladné a záporné.

alternující řada, nekonečná řada $\sum_{n=1}^{\infty} a_n$, jejíž členy $a_1, a_2, a_3, \dots$ jsou střídavě kladné a záporné.

Althing [altýng], islandský parlament, dvoukomorový; nejst. v Evropě (doložen 930). Jeho význam klesal od připojení Islandu k Norsku (1262). 1271 ztratil zákonodárnou moc, do 1798 se pravidelně scházel. 1800 zrušen dán. vládou, 1843 obnoven.

altruismus, mravní princip vyjadřující schopnost nezištně obětovat vl. zájem ve prospěch druhého. Do etiky termín zavedl A. Comte. Principiálně tkví ve starověkých morálních zásadách, např. v křesťanství. V 17. a 18. st. složka mnohých etických učení. ⊃ egoismus

altruistické chování [-ty-], pomáhající, nesobecké, obětavé chování živočicha ve prospěch jiné živé bytosti, aniž by byla očekávána odměna.

alveol, ⊃ *lék.* dutinka, sklípek; např. plicní sklípek nebo zubní lůžko.

Alverová Betti, 23.11.1906–19.6.1989, estonská básnička. Autorka sbírek *Tähetund* (Hvězdná hodina), *Tolm ja tuli* (Prach a plamen); č. výbor *Hrom je můj bratr*.

Alves Redol António, 29.12.1911–22.11.1969, port. spisovatel. V neoreal. románech (*Fanga*) líčil sociální problémy dělnictva.

Alweg, dop. systém navržený švéd. průmyslníkem Aelem Wennerem-Grenem (1881–1961); vozidla se pohybují obkročmo po vyvýšené dráze z betonu s jednou nosnou a čtyřmi vodicími kolejkami.

Alžběta I. z dyn. Tudorovců, 7.9.1533–24.3.1603, od 1558 angl. královna; dcera Jindřicha VIII. a Anny Boleynové. Opírala se o obchodní kruhy a novou šlechtu, podporovala zámožské objevy; spory se Španělskem vedly k anglo-šp. válce 1587 až 1604. Spolu s anglikánskou církví vystupovala proti katolíkům i puritánům. Za její vlády rozkvět umění (alžbětinská renesance).

Alžběta II. z windsorské dynastie, *21.4.1926, od 1952 brit. královna. **alžbětinky**, řád svatě Alžběty – ženský řeholní řád; zal. v Itálii koncem 14. století. Věnuje se péči o nemocné.

alžbětinské divadlo, období angl. divadla za vlády Alžběty I., spjaté s tvorbou renes. dramatiků (W. Shakespeare, Ch. Marlow, B. Jonson). Vznikaly první profesionální div. soubory a budovy (Globe, 1599). ⊃ anglické divadlo.

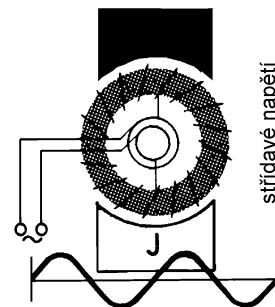
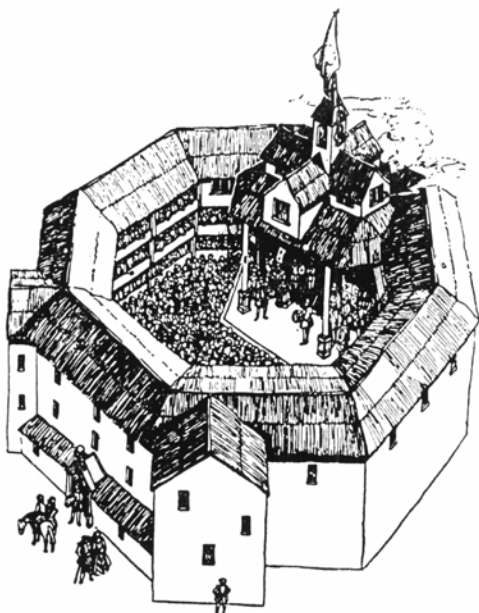

Schéma alternátoru: J jižní pól elektromagnetu

střídavé napětí

Alžběta II.

Divadlo Globe v Londýně

Alžír, arab. Džazá'ir, El-Djazá'ir, fr. Alger – hl. m. Alžírsko, na pobřeží Středozemního moře; 1,68 mil. obyv., aglomerace 3 mil. obyv. (1993). Hosp., obch. a kult. středisko státu. Prům. chem., petrochem., stroj. a potravinářský. Dop. křižovatka, nám. přístav, mez. letiště; metro. Univ. (1879, 1974). Hist. část m., Kasba, je památkou svět. kult. dědictví UNESCO. – Zal. koncem 2. tis. př. n. l. Foiničany, později ovládnut Římany, v 5. st. n. l. zničen Vandaly, v 10. st. obnoven. Ve středověku jedno z center středomořského obchodu, od 16. st. pod formální nadvládou osmanské říše. 1830 obsazen Francií, hl. m. její kolonie Alžírsko, 1943–44 sídlo prozatímní fr. vlády; od 1962 hl. m. samostatného Alžírsko.

alžírská literatura, vzešla ze společné liter. arabské. V 19. st. převládala fr. psaná literatura. Lit. obrození nastalo poč. 20. st. pod eg. vlivem; upevnilo se postavení arabštiny v moderní literatuře, hl. v poezii. Od 20. let se v a. l. prosazovala francouzsky psaná literatura a v 50. letech kvalitativně převládla. Próza se vyznačuje hl. románovou tvorbou a pestrou tematikou. Prosadili se autoři, kteří přinesli v 60. letech nové lit. formy a postupy – A. Djebarová (*1936), Y. Kateb (*1929), R. Boudjera (*1941). Arab. psaná a. l. se rozvíjí pomaleji (A. Rdá Hühü, 1911–1956).

Alžírsko, Alžírská demokratická a lidová republika, arab. Al-Jumhūriya al-Jazā'iriya ad-Dīmuqrāṭiyya ash-Sha'bīya – stát v sev. Africe při pobřeží Středozemního moře; 2 381 741 km², 27,96 mil. obyv. (1995), hl. m. Alžír. – Skalnaté pobřeží lemuje h. pásma Malého (Přímorského) Atlasu, která se snižují do vnitrozemské bezodtokové plošiny, lemované na J Velkým (Saharským) Atlasem (2 328 m). Většinu území pokrývá Sahara. S výjimkou nejsev. části neexistuje stálá ř. síť. Zdrojem vody artéské studny. Subtrop. středomořské podnebí při pobřeží přechází k J v trop., výrazně kontinentální suché podnebí. Období bez dešťů často trvá až několik let, typické jsou horké suché větry a písečné bouře. Přímorská obl. má středomořské rostlinstvo s porosty macchie, v horách rostou vřzdyzené a opadavé lesy. – 99 % Alžírčanů arabsko-berberského původu. Úř. jaz. arabština. Náb. islám (sunnitě). Stř. délka života 68 let, kojenecká úmrtnost 51 ‰ (1995). – Zemědělský stát s rozvíjejícím se těžebním prům.; snaha o diverzifikaci hospodářství. Patří k nejvyspělejším v Africe (HNP 1 600 US \$/obyv., stát. dluh 32,61 mld. US \$; 1995). – 80 % rozlohy tvoří poušť; zeměd. využívá 17 %, soustředěno při pobřeží a v oázech. Hl. plodiny brambory, pšenice, ječmen, datlová palma, olivovník, vinná réva, ovoce, korkový dub. Chov ovcí, koz, skotu, velbloudů; rybolov. – Těží se zemní plyn, ropa, rtuť, fosfáty, rudy železa, zinku, olova. Prům. potr., metalurgický, chem. (zpracování ropy, zemního plynu, fosfátů). – Pět mez. letišť (Alžír, Oran). Hl. nám. přístavy Arzew, Alžír, Bejaia. – Využívá se ropa a zemní plyn (97 % příjmů z exportu), víno, ovoce, korek. Měn. jed. 1 alžírský dinár (DZD) = 100 centimů. – Stát. zřízení: republika, v čele prez.; jednokomorové Nár. lid. shromáždění (od 1992 rozpuštěno, od 1994 prozatímní parlament). – Správní členění: 48 okresů (vilájetů).

Alžírsko–dějiny

př. n. l.	
konec 2. tis.	kolonizace Foiničany
1. tis.	ve vnitrozemí numidské státy
46	Numidie připojena k římské říši
n. l.	
5. st.	vpád Vandalů
6.–7. st.	nadvláda Byzance
7. st.	poč. arabské expanze
711	A. součást říše Umajjovců
909–973	Fátimovci
11.–12. st.	arabizace
1236–1554	dynastie Abdalwadovců
16. st.	pobřežní města ovládnuta Španělskem
1536	ve spolupráci s islámským obyv. území A. připojeno k Turecku
2. pol. 16. st.	
až 18. st.	korzárská rep. – formální součást osmanské říše
1830	počátek fr. expanze
1832–47	povstání proti fr. nadvládě vedené emírem Abd al-Kádirem (1808 až 1883)
1847	Francie ovládla většinu teritoria, upevněna fr. správa
1. pol. 20. st.	poč. politiky národnostního hnutí
1942	vyhloučení anglo-americké armády

1943–44	sídlo prozatímní fr. vlády
2. pol. 40. let	růst nár. uvědomění arabského obyv., počátek úsilí o samostatnost
1947	A. poskytnuta omezená samospráva, z velké části nerealizovaná
1954	vznik Fronty národního osvobození (FNO)
1954–62	nár.osvob. válka, Francie ztratila více než 0,5 mil. vojáků
1962	Evianskými dohodami mezi FNO a Francií ukončena nár.osvob. válka; A. suverénní republika, člen OSN, dominance FNO v polit. životě
1965	svržen prez. A. Ben Bella (*1918), hlavou státu H. Boumedienne (1921 až 1978)
70. léta	levicové reformy, zestátnění části průmyslu, agrární reforma
1979	prez. zvolen Š. Bendžedid (*1929)
80. léta	ekon. potíže, růst popularity islámských fundamentalistů
1990	oslaben vliv FNO, povolena činnost polit. stran
1992	po vítězství extremistické Fronty islámské spásy v parlamentních volbách nastolena voj. diktatura, prez. A. Káfi (*1928); poč. totální války proti islámským fundamentalistům
1994	dočasným prez. jmenován generál L. Ziruál (*1941); pokračující ozbrojený boj islámských extremistů s vládní voj. mocí
1997	v parlamentních volbách zvítězilo Dem. národní shromáždění, prez. L. Ziruál

Am ⊃ americium

Amado Jorge, *10.8.1912, braz. spisovatel. Ve starší tvorbě vycházel z kom. postojů, v pozdějším vývoji od radikalismu upouští (romány *Mulatka Gabriela*, *Dona Flor a její dva manželé*).

amalgám, slitina rtuti s jedním nebo několika kovy (sodík, zinek, olovo, draslík, cín, zlato, stříbro). Používá se v eltech., při výr. zrcadel, ve stomatologii.

Amapá, spolkový stát v severní Brazílii při pobřeží Atlantského oceánu; 142 359 km², 289 050 obyv. (1991), správní středisko Macapá. Řídce obydlená oblast trop. lesů. Těžba dřeva a rud manganu, vývozní přístav Macapá.

amara, léčiva obsahující přír. hořké látky (hořčiny, chinin); slouží ke zvýšení chuti k jídlu a k podpoře trávení.

amarylkovité, *Amaryllidaceae* – čeled' jednoděložných rostlin. Vytrvalé byliny s úzkými čárkovitými listy. Plodem je tobolka nebo bobule. V ČR běžné sněženka, bledule, narcis.

Amaryllidaceae ⊃ amarylkovité

amatérské divadlo ⊃ ochotnické divadlo

amatérský film, film. dílo (hrané, dokumentární, animované, experimentální) natočené tvůrcem nepracujícím v oboru kinematografie profesionálně. S rozšířením videotechniky ustoupilo natáčením na klas. film. materiál (osmi- nebo šestnáctimilimetrový).

amazon ⊃ papoušek

Amazonas, federální teritorium Venezuely na Guyanské vysočině; 175 750 km², 55 717 obyv. (1991), správní středisko Puerto Ayacucho. Pevážně trop. lesy bez pozemních komunikací. Indiánské kmeny. Nejméně rozvinutá oblast Venezuely.

Amazonas, největší stát Brazílie, na SZ v povodí Amazonky; 1 567 954 km², 2,09 mil. obyv. (1991), správní středisko Manaus. Trop. lesy, zeměd. kolonizace, výstavba dop. infrastruktury. Těžba dřeva a nerostných surovin.

Amazonia ⊃ Amazonská nížina

Amazonka, port. i šp. Rio Amazonas, Solimões – veletok v Již. Americe, největší na světě průměrným průtokem v ústí 220 000 m³.s⁻¹, povodím 7,18 mil. km² (s ř. Tocantins) i délkou 7 025 km (s pramenným tokem Apurimac v Peru). Vzniká soutokem zdrojnic Ucayali a Maraňon (Maraňón), největší část toku na území Brazílie. Před nálevkovitým ústím do Atlantského oceánu se řečiště rozšiřuje až na 80 km a ř. se větví v četná ramena. Splavná 4 600 km, do m. Manaus (1 690 km) pro nám. lodě.

Amazonky, □ *řec. mytol.* kmen bojovných žen v Malé Asii.

Amazonská nížina, Amazonia – v Jižní Americe v povodí Amazonky, mezi Andami a Atlantským oceánem; 5 mil. km². Největší aluviální nížina na Zemi. Převaha trop. deštného lesa. Ozn. jako „plíce Země“ (velký význam pro oběh kyslíku v atmosféře). Ohrožena devastací přír. zdrojů, zejm. těžbou dřeva trop. deštného lesa.

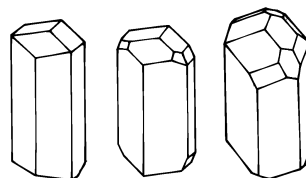
ambice, □ *psychol.* ctižádost, životní plány; sebehodnotící moment osobnosti, obv. v oblasti zvládnutí úkolů, dosažení kariéry.

ambient, □ *hud.* převážně syntezátorová hudba s využitím přír. či tech. zvuků (start motoru, zvuk letadla, kapání vody); k tvůrcům patří zejm. multiinstrumentalisté.

ambiofonie [-ny-], □ *elektroakustika a* způsob ozvučení místností a prostorů, v nichž se tvoří zvukové pole, aby se v celém prostoru dosáhl požadovaný zvukový vjem; b) vícekanálový přenos zvuku, při kterém se aspoň jedním kanálem přenáší signál odpovídající akustickému poli odražených vln v prostoru, z něhož se přenos děje (efektový kanál). Ambiofonii lze kombinovat se stereofonií.

ambit ⊃ rajský dvůr

ambivalence, dvojakost, dvoznačnost; vnitřní nebo formální možnost dvojího významu, úsudku, závěru; vnitřní rozpornost, rozpolcenost.

Typy krystalů amfibolu

amblyopie, tupozrakost; stav, kdy zraková ostrost oka je nižší než objektivně zjištěný organický nález. Obv. se projevuje už v útlém dětství. Funkcionálně zjištěnou a lze při včasné diagnóze vyléčit nebo alespoň podstatně zlepšit.

Ambon, dřívě Amboina – m. v Indonésii na o. Ambon; 277 000 obyv. (1990). Hosp. a obch. centrum Moluk. Prům. potr., dřevozpracující. Přirozený přístav. Univ. (1962). – V 16. st. obchod kořením.

ambona, vyvýšené řečiště v antice, přeneseno do starokř. baziliky a umístěno po obou stranách chóru.

ambrozie, □ *řec. mytol.* jídlo bohů dávající nesmrtelnost a věčné mládí. ⊃ nektar

ambulakrální soustava, u ostnokožců soustava vodních cév. Podílí se na pohybu, dýchání, vylučování a rozvádění látek po těle.

amen [hebr., vpravdě „jistě“], ve *Starém zákoně* zakončení modliteb; shromáždění se tímto zvoláním připojovalo k modlitbě kněze. V 1. st. n. l. přešlo i do kř. liturgie.

amence, neschopnost orientovat se v prostředí; porucha vědomí vyvolaná nebo dopro-
vázená halucinacemi, vizemi nebo iluzemi.

Amenhotep IV. > Achnaton

American Friend's Service Committee [amerikn frendz servis komitý], Sdružení
kvakerů (USA) – kvakerská organizace zal. 1672 v Sev. Americe. V duchu kvakerských
zásad (pacifismus, tolerance) se podílela na mírovém hnutí v průběhu 2. svět. války. Nc
za mír (1947, s Friend's Service Council).

Americká federace práce, AFL – nejst. am. odborová ústředna; zal. 1881. Z levé frakce,
jež se 1935 odtrhla, vznikl 1938 Kongres prům. organizací (CIO), 1955 se obě ústředny
sjednotily v AFL-CIO.

americká hudba a) v širším smyslu hudba všech obyvatel Ameriky; b) v užším smyslu
hudba obyv. USA od konce 18. st., jejímiž zdroji jsou evr. hudba, lid. černošská a
indiánská hudba. Hl. rozvoj nastal v 19. st., kdy v USA působili evr. umělci (A. Dvořák)
a řada am. hudebníků studovala v Evropě; nový impulz přinesli evr. emigranti po 1933
(B. Bartók, P. Hindemith, E. Křenek, B. Martinů, D. Milhaud, A. Schönberg, I.
Stravinskij). Zakladatelem vlastní a. h. je Ch. E. Ives, hl. představiteli L. Bernstein,
C. Copland, G. Gershwin. Am. skladatelé ovlivnili zejm. muzikál, scénickou, film. a
moderní populární hudbu (E. A. Presley). > country and western music; džez; rhythm
and blues

americká kinematografie, 16.4.1896 bylo v New Yorku první veř. film. představení na
am. kontinentě. Prvním význ. filmem se stala *Velká železniční loupež* (1903). Od 1907
se rozvíjí největší centrum film. průmyslu na světě Hollywood. Za první zvukový film
bývá označován *Jazzový zpěvák* (1927). Průkopníkem am. film. režie byl D. W. Griffith.
V 20. letech získala am. kinematografie prvenství v oblasti zábavného filmu (grotesky,
Ch. Chaplin) i dram. tvorby, od 30. let se v USA prosazovala sociálněkrit. kinema-
tografie (J. Ford, 1895–1973, F. Capra, 1897–1991), rozvíjel se kreslený (W. Disney)
a taneční film. Ve vál. a poválečných letech vynikli režiséři O. Welles, W. Wyler
(1902–1981) a A. Hitchcock. Hereckou školu (Actor's Studio), již prošla řada
pozdějších filmových hvězd, založil 1947 v New Yorku E. Kazan, který patří spolu s J.
Hustonem a S. Lumetem ke klasikům poválečného údobí. Po nástupu generace New
American Cinema reprezentují současnou am. tvorbu zejm. F. Coppola, W. Allen, S.
Spielberg, moderní experimentální film je dílem A. Warhola.

americká literatura, v období 1492–1620 omezena na cestopisné a deníkové záznamy
prvních kolonistů. 1620–1776 převážně pod vlivem evr. literatur, podobně i po
vyhlášení nezávislosti 1776. První autentické projevy am. bělošské literatury z 19. st.
označovány „am. renesance“ (filozofové transcendentalismu R. W. Emerson a H. D.
Thoreau, prozaici N. Hawthorne a H. Melville, v poezii novátorský W. Whitman).
Osudy am. černošů zaznamenávány kolem pol. 19. st. v komerční beletrii (H. B. Sto-
weová) i seriózněji (F. Douglass, 1817–1895). Originální rysy nově se rodícího národa
zachytil M. Twain. V dílech realistů a naturalistů z přelomu st. (S. Crane, T. Dreiser)
pak společně s psychol. „literaturou čajových dýchánek“ (H. James ml.) vykristalizo-
valy základy moderní am. prózy. Nejvýzn. autory 1. pol. 20. st. spojovalo modernistické
pojetí tvorby; v próze znamenalo dílo W. Faulknera poč. plnokrevné tradice jižanské (R.
P. Warren, C. McCullersová, T. Capote), úsečný styl E. Hemingwaye zůstal téměř bez
následovníků, za epika „džezového věku“ považován F. S. Fitzgerald, v poezii doplňují
tradicionalistický směr (R. Frost) tvůrci formálně avantgardnější (C. Sandburg, W. Ste-
vens, W. C. Williams, E. Pound) a autoři tzv. harlemské renesance (L. Hughes). Povál.
am. poezie (R. Lowell, A. Ginsberg, S. Plathová) byla panoptikem mnohých škol a
vlivů. Am. próza po 2. svět. válce nesla podobně rozmanité podoby – tradiční (R. Elli-
son, B. Malamud, S. Bellow, J. Heller, J. Baldwin, J. Updike), experimentátorskou, zah-
rnující i tzv. postmoderní autory (V. Nabokov, K. Vonnegut, J. Barth, T. Pynchon) a
nebeletristickou (T. Wolfe). Nejnověji lze rozpoznat tzv. minimalistickou prózu (R.
Carver).

Americká Samoa, angl. American Samoa – vých. část souostroví Samoa v Polynésii,
auton. zámořské území USA; 197 km², 57 600 obyv. (1995), správní středisko Pago
Pago na největším o. Tutuila. Lov a zpracování ryb, produkce kopy, pěst. ovoce. Voj.
základna.

americké divadlo, formovalo se pod vlivem evropského, kočovné angl. společnosti se
objevovaly od pol. 18. st.; 1765 vznikl soubor Am. společnost, od pol. 50. let 18. st.
uváděno původní am. drama a postaveny první div. budovy. Zábavné žánry (vaudevilly,
burlesky) vedly ke zrodu am. muzikálu. Am. drama dosáhlo vysoké úrovně v první
třetině 20. st. v tvorbě E. O'Neill. Od 2. pol. 19. st. se vyvinul specifický komerční
systém (soubory k uvádění jedné hry). Od konce 19. st. vznikal Div. syndikát
kontrolující provoz několika set div. budov, monopolizace a koncentrace div. produkce
vyvrcholila na newyorské třídě Broadway ve 20. letech. Opoziční div. soubory
(off-Broadway) se brzy komercializovaly. 1947 vznikla div. škola Actor's Studio (L.
Strasberg, E. Kazan) rozvíjející psychol. herectví. Předními dramatiky povál. období
byli A. Miller, T. Williams, T. Wilder, W. Saroyan. Od 60. let se rozvíjelo hnutí malých
divadel (off-off-Broadway), kde působily i avantgardní a experimentální soubory svět.
významu (1947 Living Theatre, 1961 Bread and Puppets Theatre). 1963 zal. v New
Yorku moderní div. středisko Lincoln Centre. K souč. předním am. dramatikům patří
E. Albee, S. Shepard.

americké jazyky, několik tisíc jazyků pův. obyvatel Ameriky. Vedle eskymác-
ko-aleutických jazyků i indiánské jazyky. Severoam. indiánské jazyky se člení do 57
rodin, z nichž mnohé jsou vymřelé; živý je jazyk navajo ve státě Arizona, tlingit,
algonkínské jazyky. Stědoam. skupina zastoupena větším počtem mluvčích, např.
jazyky nahuatl, yucatec, quiché-tzutujil-cakchiquel. Indiánskými jazyky Již. Ameriky
se hovoří zejm. v Andách; nejnámější jsou kečua v Peru a guarani v Paraguai; řada
jazyků v braz. nitrozemí je neprobádaná.

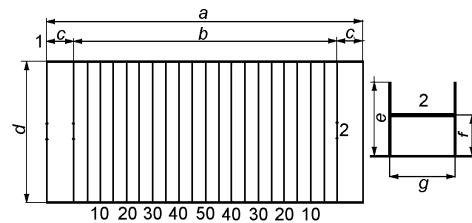
Americké Panenské ostrovy, angl. The Virgin Islands of the United States – záp. část
Panenských ostrovů v Malých Antilách, zámořské teritorium USA; 344,5 km², 97 120
obyv. (1996), správní středisko Charlotte Amalie. Hl. ostrovy: Saint Croix, Saint John,
Saint Thomas. Cest. ruch, zpracování dováženého bauxitu a ropy, výroba rumu.

americké výtvarné umění a) umění USA; poč. souvisěji s kolonizací území;
v architektuře se koloniální sloh (17.–18. st.) projevil pravidelnou dispozicí měst,
převzetím prvků palladiánského klasicismu a angl. typu venkovského sídla. V období
1776–1830 se architektura zaměřila na tech. stavby a systematickou výstavbu velkoměst
(výr. prefabrikovaných dilů), do konce 19. st. vznikaly věžové domy s ocelovou kon-
strukcí, na které navazují mrakodrapy 20. st. (Home Life Insurance Building). V malířství
18. a 19. st. převládala krajinomalba, rozvíjela se mytol. a hist. malba (B. West) a portrét
(J. Whistler). Na přelomu 19. a 20. st. se malířství vyrovnávalo s tendencemi im-
pressionismu a postimpressionismu, sochařství s vlivem A. Rodina; v užitém umění vynikl
L. C. Tiffany. 1913 proniklo do USA moderní souč. evr. umění, část am. umělců však
tvořila dál v tradičním duchu. Na um. tvorbu 40. let měla vliv skupina evr. umělců (A.
Archipenko, L. Moholy-Nagy), na základě evr. podnětů se rozvinulo hnutí Action
Painting (J. Pollock, W. de Kooning). V 50. letech jako reakce na abstraktní umění
vznikl pop-art (R. Rauschenberg, R. Lichtenstein, A. Warhol), souč. existovaly a nově
vznikly figurativní i figurativní tendence (minimal-art, hyperrealismus); b) tvorba
pův. obyvatel Sev. Ameriky; na severu převládá eskymácké umění (obličejové masky,
přívěsky, drobné figury); východ kontinentu stojí pod vlivem um. stylu Irokézů
(obličejové masky); pro severozápad a přilehlé ostrovy jsou typické řezbářské práce z

cedrového dřeva (totemové sloupy, masky, drobné plastiky zvířat a člověka); na
jihozápadě se pod vlivy Stř. Ameriky uplatňuje na drobné dřevěné plastice, na keramice
i tkaninách geom. dekor.

americko-mexická válka 1846–1848, po připojení Texasu 1845 k USA a následných
konfliktech mezi osadníky a mex. vojskem došlo k válce, jež 1848 skončila mírem
v Guadalupe Hidalgo. Mexiko se zřeklo Texasu a za 15 mil. US \$ odstoupilo USA úze-
mí Kalifornie a Nového Mexika – 1,3 mil. km² (dnes části Kalifornie, Arizony, Nevady,
Utahu, Nového Mexika, Colorada, Wyomingu).

americký balet, do 30. let 20. st. ovlivňován evr. klas. baletem, souč. se od poč. st.
prosazoval nový taneční směr (I. Duncanová, M. Grahamová). Nár. a. b. se zformoval
ve 30. letech; 1934 zal. G. Balanchine The School of American Ballet, vznikaly další
soubory (New York City Ballet, zal. 1935 jako American Ballet), American Ballet Thea-
tre (zal. 1939 jako Ballet Theatre). Od 2. pol. 20. st. se am. taneční umění inspi-
ruje džezovou a rockovou hudbou, černošským folklorem a moderními směry výt. umění
(M. Cunningham) a směřuje k syntetickému projevu.

Hřiště na americký fotbal: 1 hřiště, 2 branka; a 120 yardů, b 100 yardů,
c 10 yardů, d 53,5 yardů, e 6,1 m, f 3,5 m, g 5,5 m

americký fotbal, angl. football – sport. hra; vznikla 1875 v USA. Mužstvo tvoří 11
hráčů, čistý herní čas je 60 min ve 4 čtvrtinách. Pravidla dovolují skládání soupeře i bez
míče.

Američané, obvyklé ozn. obyv. USA bez ohledu na etnický pův. (255,1 mil., 77,5 % žije
v metropolitních obl.; 1992). Pův. obyv. (indiáni a Eskymáci) tvoří malou, ekon. i polit.
nevýzn. menšinu (0,8 % obyv. USA, 1990). Dominantní skupinou jsou tzv. Wasps (bílí
anglosaští protestanti) a jini potomci evr. přistěhovalců (80,3 %), 12,1 % tvoří černoši;
od 2. svět. války roste podíl přistěhovalců z Lat. Ameriky a z Asie.

Amerika, světadily na záp. polokouli (Sev. a Již. A.) spojené Stř. A.; 42,2 mil. km²
(28,2 % souše Země), 734 mil. obyv. (13,6 % svět. populace, 1992), roční přírůstek
obyv. 1,5 % (1985–90), hustota zalidnění 17,4 obyv./km²; podíl městského obyv. 73 %
(1990). Světadily mají společné rysy geol. stavby. Rozdělení A. na Sev. a Již. A. je
dělením fyzicko-geogr.; z důvodu odlišného hist. a kult. vývoje území ležícího jižně od
USA bývá toto označováno jako Latinská Amerika.

amerikanistika > anglistika

Amerling Karel Slavoj, 18.9.1807–2.11.1884, č. pedagog a filozof; stoupenec názorů J.
A. Komenského, 1848 navrhl demokratizační reformu školství.

ametyst > křemen

amfibiont, organismus schopný žít na souši i ve vodě (obojživelník, krokodýlové,
bažinné rostliny).

amfibolit, metamorfovaná hornina složená hl. z amfibolu a plagioklasu; občas navíc
přítomen granát, diopsid nebo biotit.

amfiboly, □ *miner.* silikáty ze skupiny inosilikátů. Krystalují v soustavě rombecké-orto,
monoklinické-klino a jednoduché monoklinické. Jsou charakteristické dokonaleu
štěpností.

amfion, amfoterní ion, obojetný ion – elektroneutrální částice nesoucí zároveň kladný
i záporný el. náboj, např. vnitřně autoionizovaná molekula aminokyseliny
NH³⁺-CHR-COO⁻. > amfolyt

amfiteátr, budova se stupňovitě se zvedajícími řadami sedadel pro diváky. Vznikl v ant.
Římě jako uzavřená budova elipsoidního tvaru; později ozn. pro všechna ant. divadla.

amfolyt, elektrolyt, jehož molekuly tvoří amfionty.

amfora a) ant. nádoba s vejčitou bání, štíhlým hrdlem a dvěma visle připojenými uchy.
Sloužila k uchování potravin.

Řecká amfora z 6. st. př. n. l.

amfoterní ion > amfion

Amharové, vl. jm. Amhara – národnost v Etiopii (19 mil., 37,7 % obyv.; 1990). Jazyk
(amharština) patří do semitské větve afroasijské rodiny. Křesťané – monofyzité.

amid, anorg. i org. sloučeniny obsahující aminoskupinu -NH₂; používají se např. jako
speciální rozpouštědla, léčiva.

Amiens [amjen], m. v sev. Francii na f. Somme, správní středisko kr. Picardie; 136 234
obyv. (1990). Text. prům. s tradicí od 16. st.; prům. stroj. a chemický. Obchod zeměd.
produkty. Univ. (1965). Katedrála Notre Dame z 1220–70 s 22 sochami fr. králů a so-
chou Krista (kolem 1230) je památkou svět. kult. dědictví UNESCO.

amin, derivát amoniaku; vzniká (odvodí se) náhradou jednoho až tří vodíků molekuly
NH₃ uhlikatou skupinou, např. alkylem R (RNH₂ alkyllamin, R₂NH dialkyllamin, R₃N
trialkyllamin).

aminokyselina, karboxylová kyselina, na jejíž řetězec je vázána aminoskupina $-NH_2$, například glycin NH_2-CH_2-COOH . A. jsou výchozími látkami (monomery) biosyntézy bílkovin, peptidů a dalších biologicky významných látek. Důl. pro organismy. Zastoupení a. v bílkovině určuje její vlastnosti a je důl. pro její funkci. A. nezbytné pro zachování života se ozn. jako esenciální. $\supset$ amfion; bílkoviny; enzymy

aminoplasty, polymery, nejčastěji teplem tvrdné pryskyřice, vyráběné polykondenzací formaldehydu s aminy (melamin, anilin) nebo amidy (močovina); melaminoplasty jsou zákl. složkou vypalovacích emailů. Nanášením na vhodné materiály vznikají vrstvené materiály používané např. k obkládání nábytku, ve stavebnictví (umakart, umakur, dukol).

Amis [ejmis] Kingsley, 16.4.1922–22.10.1995, angl. spisovatel. V poezii představitel Hnutí, v próze rozněvaných mladých mužů (humoristické romány *Luke Jim – Štátní astný Jim*, *The Old Devils – Státní partáci*).

amitóza, přímé dělení jádra buněčného, spočívající v jeho prostém zaskrcení. Někdy je považována za pouhou modifikaci mitózy.

Ammán, Ammán – hl. m. Jordánska v polopouštní hornatině, 918 m n. m.; 1,21 mil. obyv. (1990). Hosp. a kult. centrum státu. Sídlo arab. organizací. Prům. potr., text., kožedělný. Mez. letiště. Dvě univ. (1962, 1987).

Amianus Marcellinus, asi 330–asi 400, řím. historik řec. původu. Navázal na Tacita, vylíčil řím. dějiny od 96 do své současnosti. Zachovaly se knihy 14 až 31 o událostech 353–378 (č. *Soumrak římské říše*).

Amóchostos $\supset$ Famagusta

Amónios Sakkás [amónios], asi 175–asi 242, řec. filozof; inspirátor a patrně zakl. novoplatonismu, učitel Plótina, jenž novoplatonismus formuloval a systemizoval.

amnestie [-ty-], hromadné udělení milosti individuálně neurčeným osobám.

Amnesty International [emnysty internešen], AI – liberálně orientovaná mez. nevládní organizace se sídlem v Londýně; zal. 1961. Poskytuje pomoc osobám vězněným v polit. a náb. důvodů (vězňům svědomí). Sdružuje přes 40 nár. sekcí, asi 2 500 místních skupin, v nichž působí více než 200 000 aktivistů. – V 70. a 80. letech 20. st. se významně angažovala ve prospěch čs. disidentů. Ne za mír (1977).

amnézie, ztráta paměti vyvolaná nemocí nebo úrazem. Je buď celková, např. u těžké demence, nebo částečná, např. při otřesu mozku.

amnion [-ny-], vnitřní zárodečný obal přímo obklopující zárodek. $\supset$ alantois; chorion

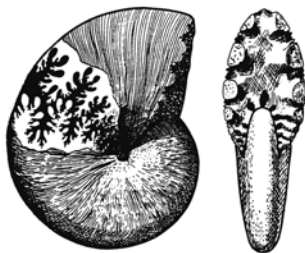
Amniota [-ny-], vyšší, tzv. blanatí obratlovci (plazi, ptáci, savci), jejichž zárodky jsou obaleny zárodečnými obaly. $\supset$ Anamnia

Amoebina $\supset$ měňavky

amok, šílenství; náhlá agresivní psychická porucha, přenesená zuřivost, emoční vzplanutí.

Amón $\supset$ egyptské náboženství

amoniak [-ny-], épavek, NH_3 – bezbarvý štiplavý plyn zásadité povahy; rel. mol. hmotnost 17,030; t. t. $-77,75^\circ C$; t. v. $-33,35^\circ C$; hustota 0,682 g/cm³ (kapalný při t. v.), 0,761 g/dm³ (plyn, 0 °C). Při vdechování poškozuje sliznici, koncentrovaný leptá pokožku. Vyrábí se syntézou z prvků (dusíku a vodíku); klíčový meziprodukt výroby dusíkatých hnojiv, kyseliny dusičné a četných prým. a voj. výbušnin a trhavin.

Amonit z jury

amoniiti [-ny-], vymřelí hlavonožci podtřídy *Ammonoidea* charakterizovaní vápnitou vnější schránkou, obv. v rovině spirálně stočenou, s různě zprohbanými septy, která na styku se stěnou schránky vytvářejí různé složité švy. Děli se do 11 řádů. K největšímu rozvoji a. docházelo ve druhohorách, koncem druhohor vymřeli. Známí pouze z mořských usazenin.

Amor, lat. Cupido (touha), řec. Erós (láska) – $\square$ ant. mytol. syn Venuše a Marta, resp. Afrodity a Área. Zobrazován s křídly, lukem a šípem. Zlatý šíp působí štátnou lásku, olověný nešťastnou. Bývá doprovázen manželkou Psyche a Amorky.

Amor, planetka o průměru asi 15 km, přibližující se k Zemi až na 15 mil. km.

amoralismus, etický směr, který popírá platnost či existenci jakýchkoli mravních norem, principů a hodnot, nebo k nim má nihilistický vztah.

Amorejci $\supset$ Amorité

amoreti, $\square$ výtv. um. nahé okřídlené dítě; motiv ant. um., odvozený z mytol. představy boha Eróta (Amora). Ve střed. umění kř. Evropy nahrazen andílkem, novověkou obdobou je nahé dítě bez křidel – putto.

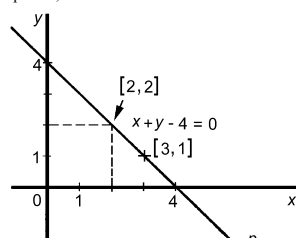
amorfní kovy, kovová skla – kovové slitiny vzniklé prudkým ochlazením z kapalného stavu. Nejsou krystalické, mají velkou pevnost v tahu a dobré magnetické vlastnosti.

amorfní látky, pevné látky nemající pravidelné prostorové uspořádání atomů (iontů) na dlouhou vzdálenost. A. l. jsou izotropní. Typickými a. l. jsou skla a kaučukovitě polymerní látky.

Amorité, Amorejci – západosemitské kmeny. Koncem 3. tis. př. n. l. se z východu přesunuli do Mezopotámie a napomohli pádu Sumeru.

amoroso [-rózo, it.], $\square$ hud. a) milostně, něžně; b) krátká milostná skladba.

amortizace [-ty-], úmor – $\square$ právo umoření listiny, její úřední prohlášení za neplatnou. Amortizací se odnímá právní význam např. ztracené nebo zničené listině, aby z ní nebylo možné uplatnit právo; $\square$ ekon. metoda likvidování dluhu splátkami. V účetnictví

Analytické vyjádření přímky $p: x + y - 4 = 0$

termín používán pro odpisování nehmotných a hmotných aktiv; vyjadřuje úbytek jejich hodnoty. $\supset$ odpisy

amortizér [-ty-], tlumič – zařízení snižující nepříznivý účinek pulzujícího proudu energie, obv. kinetické.

ampér, zn. A – jednotka el. proudu, zákl. jednotka SI; proud, který při stálém průtoku dvěma rovnoběžnými vodiči zanedbatelného kruhového průřezu, umístěnými ve vakuu ve vzdálenosti 1 m, vyvolá mezi těmito vodiči sílu $2 \cdot 10^{-7}$ N na 1 m délky.

Ampère [ampér] André-Marie, 22.1.1775–10.6.1836, fr. fyzik a matematik. Vybudoval zákl. elektromagnetismu, zejm. elektrodynamiku, navrhl mnoho měřicích technik a přístrojů.

ampérhodina, zn. A.h – vedlejší jednotka SI pro el. náboj rovná $3,6 \cdot 10^3$ C.

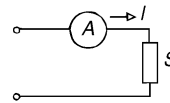

Schéma zapojení ampérmetru:

A ampérmetr, S spotebič, I elektrický proud

ampérmetr, el. přístroj k měření el. proudu. A. k měření proudů řádu jednotek až setin miliampérů (mikroampérů) je miliampérmetr (mikroampérmetr). A. se zapojuje do série s obvodem, jehož proud se měří. Pro měření velmi malých proudů se používá pikoampérmetr. $\supset$ bočník

Ampèrovo pravidlo pravé ruky, pravidlo pravé ruky – pravidlo udávající směr mag. indukčních čar: a) ukazuje-li palec pravé ruky směr proudu protékajícího přímým vodičem, pak ostatní zahnuté prsty ukazují orientaci indukčních čar; b) ukazují-li prsty pravé ruky směr stejnosměrného proudu protékajícího solenoidem, pak palec ukazuje orientaci indukčních čar.

ampérsekunda, zn. A.s – vedlejší jednotka SI pro el. náboj rovná 1 C.

Ampèrův zákon, vztah pro výpočet síly F , kterou působí mag. pole s indukci B na vodiči délky l protékáný el. proudem I a svírající se směrem B úhel φ . Platí $F = BIl \sin \varphi$.

ampérovoltová charakteristika [-ty-], $\square$ *eltech*. analytické nebo graf. vyjádření vztahu mezi stejnosměrným proudem a napětím na svorkách měřeného prvku. $\supset$ voltampérová charakteristika

Amphibia $\supset$ obojživelníci

Amphineura $\supset$ paplži

Amphipoda $\supset$ různonožci

amplion $\supset$ reproduktor

amplituda, rozkmit – max. hodnota periodicky proměnné fyz. veličiny.

amputace, chirurgické odnětí periferně uložené části těla nebo části některého orgánu, např. končetiny, prsu. $\supset$ ablace

Amritsar, město v Indii v Paňdžábu, 231 m n. m.; 709 456 obyv. (1991). Prům. chem., text. (vlnařský) a potravinářský. Remesla. Univerzita. Posvátné m. síkhů (Zlatý chrám). – Zal. 1574 Akbarem Velikým.

amritsarský masakr, 1919 krvavý zásah brit. armády proti pokojné demonstraci v ind. Amritsaru. Střelba si vyžádala asi 1 000 mrtvých a 2 000 raněných.

Amsterdam, č. Amsterdam – hl. m. Nizozemska, v provincii Noord-Holland v ústí ř. Amstel do IJsselmeeru; 724 856 obyv., aglomerace 1,09 mil. obyv. (1994). Fin., hosp. a věd.-kult. středisko státu. Všestranný prům. včetně petrochem. a loďařského, tradice broušení diamantů. Dop. křižovatka; nám. přístav spojený s mořem Severomořským a Severohol. průplavem, mez. letiště Schiphol, metro, žel. uzel. Univ. (1877, 1880). Místo konání OH 1928. – Zal. ve 12. st. jako rybářská osada, ve 14.–15. st. člen hanzy. Za niz. revoluce polit. centrum sev. Nizozemí, v 17. st. středisko svět. obchodu a financí. 1814–30 hl. m. Spojeného král. niz., od 1830 Niz. království.

amsterdamská smlouva, pozměněná verze zákl. dokumentu EU; přijata 1997 v Amsterdamu. Posílila pravomoci Evr. parlamentu, přijala soc. protokol a zakotvila přímou soukvaslost institucionální reformy s rozšířením EU. $\supset$ maastrichtské dohody

AMU $\supset$ Akademie múzických umění

Amudarja, ř. ve střed. Asii; dl. 1 415 km (s Pjandžem 2 540 km), povodí 309 000 km². Vzniká soutokem ř. Pjandž a Vachš v Tádžikistánu, ústí do Aralského jezera. V poušti voda rozváděna na zavlažování.

amulet, talisman – drobný předmět nošený na krku nebo jinde na těle; připisují se mu léčivé a ochranné účinky.

Amundsen Roald, 16.7.1872 až 19.6.1928, nor. polární badatel a cestovatel. Jako první proplul 1903 až 1906 Sz. průjezdem. 14.12.1911 dosáhl již. pólu, 1926 s L. Ellsworthem (1880–1951) a U. Nobilem přeletěl vzducholodí Norge sev. pól. Zahynul při pátrání po Nobileho výpravě po katastrofě vzducholodí Italia. $\supset$ Scott Robert Falcon

Amundsen-Scott [skot], am. stálá vědeckovýzk. stanice v Antarktidě na již. pólu. Zbudovaná pod povrchem ledovce. Zal. 1957.

amur, kaprovitá ryba z řádu máloostných. Dorůstá délky až 1 m, chová se v rybnících jako doplňková ryba s kaprem.

Amur, čín. Chej-lung-t'iang, Heilong Jiang – veletok ve vých. Asii na hranicích Ruska s Čínou; dl. 2 824 km (od pramene Arguní 4 416 km), povodí 1,86 mil. km², průměrný průtok v Chabarovsku 7 549 m³.s⁻¹, v ústí 10 900 m³.s⁻¹. Vzniká soutokem Šilky a Arguně, ústí do přilivu (Amurskij l'iman) mezi pevninou a o. Sachalinem. Splavný, zamrzá až na 6 měsíců.

amylasy, amylázy – třída enzymů štěpících škroby nejčastěji na di- a monosacharidy; jsou obsaženy např. ve slinách, trávicích šťávách, sladu (výř. piva).

amyleptin [-ty-], polysacharid, rozvětvená (1–4)poly- α -D-glukosa (přes uhlik číslo 6), druhá hl. složka škrobu; mol. hm. 10–200 milionů.

amylosa, amyulóza – polysacharid, lineární (1–4)poly- α -D-glukosa; složka škrobu tvořící s jodem fialový komplex (důkaz škrobů); mol. hm. 1–2 mil.; rozpustná ve vodě.

an sich $\supset$ věc o sobě a věc pro nás

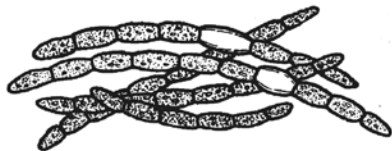
An-chuej $\supset$ Anhui

An-šan $\supset$ Anshan

R. Amundsen

Anabaena, rod sinic se spirálně vnutými vlákny a plynovými vakuolami v buňkách.

Anabaena

Vyskytuje se v planktonu č. rybníků a tůní, některé druhy i v půdě. Součást vodního květu.

anabaptisté ⊃ křtenci

anabióza, dočasné klidové stadium organismu charakterizované nízkou úrovní metabolismu a zastavením růstu jako přizpůsobení se nepříznivým podmínkám. U rostlin tak přežívají výtrusy, semena, z živočichů např. vířníci, prvoci.

anabolika, látky steroidní povahy blízké mužským pohlavním hormonům; zvyšují tvorbu živé hmoty, zvl. svalstva. V lék. se podávají po těžkých, vyčerpávajících chorobách. Jejich používání ve sportu je zakázaný dopink.

anabolismus, □ *lék.* metabolismus spojený se syntézou nových organických látek a výstavbou struktur. ⊃ katabolismus

Anacardiaceae ⊃ ledvinovnickovitě

anaerobióza, život organismů v atmosféře bez kyslíku. ⊃ aerobióza

anaerobní organismus [-nyz-], organismus nevyžadující ke svému životu kyslík. Fakultativně a. o. mohou žít v prostředí bez kyslíku i s kyslíkem, obligátně a. o. jen v prostředí bez kyslíku.

anafáze ⊃ mitóza

anafa, bás. figura; opakování stejných slov na začátku veršů, půlveršů nebo strof.

anafrodizie [-dý-], výrazný nedostatek sexuality, pohlavního citění; frigidita. Způsobena obv. sexuálními (fyziologickými), nebo psychickými poruchami v dětství nebo dospívání.

anafylaxe, imunitní reakce prudké přecitlivlosti, podmíněná přítomností protilátek vzniklých předchozím setkáním s tímž antigenem.

anaglyf, stereoskopické zobrazení s dílčími obrazy v doplňkových barvách (obv. červené a zelené), pozorované brýlemi v těchto barvách.

anagram, nové slovo vzniklé přeskupením písmen nebo slabik výchozího slova; uplatňuje se jako základ hádanek (přesmyčka), zašifrovaných výpovědí v um. textu a při tvoření pseudonymů.

anachoréti, křesťané rozhodného života, kteří opouštěli majetek, rodinu i občanskou společnost, uchýlovali se do samoty (poustevníci), často do pouště (eremité). První vzmach anachorétského hnutí lze pozorovat v Egyptě ve 2. pol. 3. st. (zák. Antonios, asi 250–356).

anachronismus [-nyz-], nerespektování souvislosti v čase; co odporuje dané době; zařazení do jiné doby, než je správné; přežitek.

anakolot, □ *jaz.* vybočení z větné vazby; následující část věty nenavazuje syntakticky správně na část předchozí (*oni dva, s nimi to dopadne špatně*).

anakonda, rod hadů z čeledi hroznýšovitých; dorůstá délky až 10 m, žije v Jižní Americe.

Anakreón, 2. pol. 6. st. př. n. l., řec. básník z Tea v Malé Asii. Dověřil vývoj sólové lyriky (č. ve výboru *Nejstarší řecká lyrika*). Napodobováním A. lyriky vznikla anakreontská poezie.

anakreontská poezie, anakreontika – poezie opěvující lásku, erotiku, víno, přátelství; tematicky, stylově i veršovými i formami navazuje na tvorbu Anakreonta, stala se vzorem i pro novodobé básníky (T. Tasso, A. S. Puškin).

anakruze ⊃ předrážka

analeptika [-ty-], látky povzbuzující základní životně důl. funkce, hl. krevní oběh a dýchání.

analgetika [-ty-], látky tlumící vnímání bolesti. Podávají se v dávkách, které nesnižují bdělost nemocného. Jedno z nejrozšířenějších a., kyselina acetylsalicylová, je například účinnou složkou Acylpirinu. ⊃ antipyretika

analogie, obdoba, podobnost; □ *právo* použití právní normy v případě, který neupravuje, ale který se právně podobá případu, pro nějž je určena a který není upraven jinou právní normou. A. umožňuje vyplňovat mezery v právu; na otázky právem neupravené, lze při a. použít obecné právní zásady (a. práva) nebo jednotlivá ustanovení práv. předpisů (a. zákona). – A. je nepřipustná v moderním trestním právu (vč. práva ČR) při posuzování trestnosti činu a při ukládání trestu.

analogon [řec., odpovídající] □ *fil.* výraz užívaný zejm. v teorii poznání, označující ideální entitu (pojem, děj, teorii) adekvátní předmětu, procesu nebo zákonitosti.

analogová veličina, veličina, která se může měnit spojitě, resp. která může nabývat nekonečně mnoha různých hodnot (el. napětí, el. proud). ⊃ digitální veličina

analogové zobrazení informace, zobrazení vyznačující se nepřetržitým, spojitým sledem hodnot, např. fyz. veličin. Analogové časové údaje označují hodinové ručičky, plynule se pohybující podél číselníku. Analogové informace o průběhu napětí, tlaku a jiných hodnot se zobrazují spojitými křivkami, grafy.

analogově digitální převodník, převodník A/D, angl. A/D converter – obvod, který provádí převod vzorkovaného analogového signálu na digitální signál. ⊃ digitálně analogový převodník; kodek; vzorkovací teorém

anály ⊃ letopisy

analytická filozofie [-ty-], neurčitý název pro směry, které redukuji filozofii na analýzu forem či způsobů vyjádření, zejm. z log. a lingvistických hledisek.

analytická funkce [-ty-], funkce, kterou lze rozvinout v mocninovou řadu. Je zobecněním pojmu meromorfní funkce.

analytická geometrie [-ty-], geometrie studující geom. útvary prostřednictvím elementární algebry (každý bod je vyjádřen souřadnicemi, geom. útvary jsou vyjadřovány rovnicemi, popř. nerovnicemi, jimž vyhovují souřadnice bodů těchto útvarů).

analytická chemie [-ty-], chem. obor; aplikuje poznatky všech chem. oborů, fyziky, matematiky, biologie a informatiky ke zjišťování chem. složení (popř. i struktury) látek a jejich směsí a k teor. studiu, vývoji a zdokonalování metod chem. analýzy.

analytická sociologie [-ty-], sociologické směry zaměřující se na teoretickou analýzu sociálních jevů (operují s analytickými pojmy a schématy). Neobsahuje přímou empirickou zkušenost. Hl. představitel M. Weber a T. Parsons.

analytické soudy [-ty-], □ *log.* soudy, jejichž predikát je obsažen v subjektu. Podle I. Kanta jsou analytické soudy nezávislé na zkušenosti (oproti soudům syntetickým).

analytický účet [-ty-], účet podrobněji rozkládající souhrnné údaje příslušného syntetického účtu.

analýza, rozbor; □ *fyz. a chem.* získávání informací o kvalitativním i kvantitativním chem. složení a o fyz. vlastnostech látek. ⊃ aktivní analýza; elektroanalytické metody; □ *mat.* ⊃ matematická analýza

analýza a syntéza, pojmy označující myšlenkové nebo faktické rozkládání celku na součásti a opětné spojování částí v celek. Analýza rozlišuje na objektu jednotlivé části nebo prvky, vyděluje podmínky vzniku, etapy vývoje atd.; odděluje podstatné od nepodstatného, vede od složitějšího k jednoduššímu, od mnohosti k jednotě. Syntéza spojuje prvky v celek, dodává jednotě konkrétnost, doplňuje analýzu a tvoří s ní nedílný celek.

analýza časových řad, libovolná řada pozorování uspořádaných podle času. Při a. č. ř. se klade důraz na zkoumání závislosti pozorování v různých časových okamžicích, vztahů mezi běžnými a minulými hodnotami, např. ekon. proměnných, tj. vztahů v čase.

analýza lidského pobytu ⊃ fundamentální ontologie

anamnéza, rozpomenutí; □ *fil.* jeden ze základních pojmů Platónovy gnozeologie (*anamnésis*), kdy poznávání, resp. učení spočívá v rozpominání na to, co spatřila duše člověka před vtělením do smrtelného těla ve světě věčných idejí; □ *lék.* předchorobí pacienta; soubor důl. údajů o prodělaných nemocech, subj. obtížích a zdravotních, soc. a ekol. podmínkách nemocného. Od Hippokratových dob uznávaný důl. předpoklad správné diagnózy a léčení.

Anamnia [-ny-], nižší, tzv. bezblatní obratlovci, kteří kladou vejce do vody a jejichž zárodky nemají zárodečné obaly (kruhoustí, parby, ryby, obojživelníci). ⊃ Amniota

anamorfóza, změna měřítka zobrazení v jednom směru, využívaná např. v širokoúhlé kinematografii k záznamu širokého záběru na normální obrazové poličko stlačením v jednom směru pomocí anamorfotické předsádky, využívané ke zpětnému roztažení obrazu i při promítání.

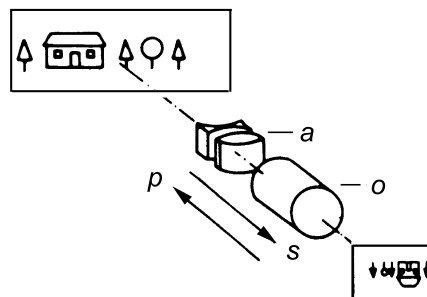

Schéma anamorfotického zobrazování v kinematografii:
a anamorfotická předsádka, o objektiv, s snímání,
p promítání

ananasovník, rod jednoděložných rostlin z čeledi bromeliovitých. A. chocholatý, vytvářá bylina pěstovaná v tropech pro žluté bobule (ananas), srůstající se zdužnatelou lodyhou a s listovitými listeny květenství v plodenství zakončené chocholem listů.

anankastická porucha osobnosti [-ty-], psychická porucha; porucha osobnosti vyznačující se nadměrnou pozorností věnovanou detailům, formální stránce činnosti (pravidlům, pořádku, seznamům, organizaci).

ananké, princip řec. filozofie, určující řád bytí. Moc či síla nadřazená i bohům; přír. nutnost, osud, personifikovaná Nutnost.

anapest, □ *liter.* trojslabičná vzestupná stopa o dvou krátkých a jedné dlouhé, nebo o dvou nepřizvuchných a jedné přízvuchné slabice (– – –).

anarchismus, heterogenní ideologie a polit. směr; odmítá stát, moc, formální organizaci a právní řád, hlásá neomezenou svobodu jednotlivce. Radikální a. požaduje a často používá k dosažení svých cílů násilných prostředků. Některé teroristické skupiny (většinou levicové) jsou a. ideově inspirovány.

anastigmat [-ty-], objektiv s odstraněným astigmatismem a zklenustím pole.

anastomóza, přirozené nebo chirurgické spojení dvou dutých orgánů, např. cév, žaludku, střev.

anastylóza, způsob obnovy zbořené nebo rozebrané stav. památky sestavením zachovaných stav. článků a jiných částí do pův. podoby.

Anatólie ⊃ Malá Asie

Anatolská plošina, turecky Anadolu yaylası – ve vnitrozemí Malé Asie, 800–1 200 m n. m. Suché stepy.

anatolské jazyky, větev vymřelých jazyků indoevr. jaz. rodiny v Malé Asii; např. chetitština, lýdština, palajština.

anatomie, □ *zool. a lék.* nauka o formě a stavbě živočišného a lidského těla, poloze a stavbě jeho částí a orgánů.

anatoxin, chemickým, popř. i fyz. postupem pozmeněný bakteriální toxin, jehož toxicita byla potlačena, ale zůstala zachována schopnost vyvolat imunitní reakci. A. se používají k očkování např. proti tetanu a záškrtu.

Anaxagoras z Klazomen, asi 500–428 př. n. l., řec. filozof. Působil v Athénách, odsouzen na smrt pro bezbožnost, uprchl. V každé věci jsou podle něj obsaženy různé proporce částíček všech kvalit (semena věcí, zárodky – *spermatá chrématón*), jež do pohybu uvádí samostatná vnější příčina, rozum (*nús*).

Anaximandros z Milétu, asi 610–546 př. n. l., řec. filozof iónské školy. Světy podle něj vznikají bojem protikladných tendencí z pralátky (*apeiron*) a do ní se periodicky vracejí. Vytvořil sluneční hodiny, model oblohy a mapu světa.

Anaximenes z Milétu, asi 588–528 nebo 525 př. n. l., řec. filozof iónské školy. Považoval za pralátku (*arché*) neomezený vzduch (*apeiron aér*), z něž jsou věci vytvářeny zhušťováním a zředěním.

ANC ⊃ Africký národní kongres

Ancona [ankóna], m. ve stř. Itálii na pobřeží Jaderského moře; 100 701 obyv. (1992). Správní středisko kr. Marche. Zpracování ropy, loděnice, konzervárny ryb. Nám. přístav a voj. základna. Univerzita (1965). – Zal. 390 př. n. l.

AND ⊃ logický součin

Chrást St. Ciriaco v Anconé

Andalusie [andalúzie], šp. Andalucía – auton. region v již. Španělsku; 87 598 km², 7,04 mil. obyv. (1991), správní středisko Sevilla. Pěst. obilnin, cukrové řepy, olivovníku, bavlníku. Prům. zpracování zeměd. a nerostných surovin. Cest. ruch. – Ve starověku osídlena iberskými kmeny, 1100 př. n. l. kolonizována Foiničany, po dobytí Římany součást Hispánie. 711 dobytá muslimy. Po pádu Granady 1492 integrována se šp. státem. Centrum arab. kultury na poloostrově.

Andamany, angl. Andaman Islands – protáhlé souostroví mezi Bengálským zálivem a Andamanským mořem; 6 475 km², správní středisko Port Blair. Jsou částí pokleslého hřbetu Arakánského pohorí. Součást ind. svazového území Andamany a Nikobary.

Andamany a Nikobary [nykobary], dvě souostroví oddělující Andamanské moře od Bengálského zálivu. Svazové teritorium Indie; 8 293 km², 277 989 obyv. (1991), správní středisko Port Blair. Lesy, tropické zemědělství; rybolov. Zbytky negroaustraloidního obyvatelstva.

andante [it.], □ *hud.* a) volně, volným tempem; b) skladba nebo její část v tomto tempu.

anděl [fec. *angelos*, posel], v judaismu, kř. a islámu nadlidská bytost (duch) zprostředkující styk mezi Bohem a lidmi. Jednotliví a. nebo jejich skupiny mají často vl. jména (Michael, Gabriel, Rafael, Uriel, cherubové, serafové).

andělíka, rod dvouděložných mohutných bylin z čeledi mýřivkovitých. Roste podél horských potoků.

Andrle Jiří, *14.9.1936, č. grafik a malíř. Autor cyklů zachycujících člověka v časových, hist. a mytol. souvislostech (*Portrét v čase*) a protivál. cyklu obrazů, kreseb a grafik *Iluze a realita*, využívajících i fotografii.

Andersen [andrsen] Benny, *7.11.1929, dán. básník. Vyšel z poválečného modernismu, ohlas získal příklonem k všednímu životu, vtipnou formou a zpěvností (*Svanteho písně*).

Andersen [andrsen] Hans Christian, 2.4.1805–4.8.1875, dán. spisovatel. Autor veršů, románů a více než sto padesáti pohádek, které vycházely v sešitech od 1835 (*Princezna na hrášku*, *Ošklivé kachňátko*, *Císařův slávik*).

Anderson [enderson] Carl David, 3.9.1905–11.1.1991, am. fyzik. Zabýval se gama zářením a kosmickým zářením, v němž objevil pozitron a mezon. Nc (1936) za objev pozitronu.

Anderson [enderson] Sherwood, 13.9.1876–8.3.1941, americký spisovatel. Analytické krutosti všedního dne (soubor povídek *Winesburg, Ohio – Městečko v Ohio*).

andezin □ plagioklas

andezit, výlevná hornina z plagioklasu (oligoklas až andezin) a tmavých minerálů (biotit, amfibol, pyroxen), porfyrické struktury (vyrostlice).

Ándhrapradéš, Andhra Pradesh – svazový stát v jv. Indii; 276 814 km², 66,30 mil. obyv. (1991), správní středisko Haidarábád. Obýván drávidskými Telugy. Převažuje zeměd. (rýže, proso, pšenice, z tržních plodin podzemnice olejná, bavlník). – Vznikl 1953.

Andižan [andyžan], obl. m. ve vých. Uzbekistánu ve Ferganské kotlině; 302 000 obyv. (1992). Prům. stroj. (zeměd., eltech.), text. a potravinářský. Vyzrívání bavlny. – Znám od 9. století.

Andorra, Andorrské knížectví, katalánsky Principat d'Andorra – stát v jz. Evropě v Pyrenejích na fr.-španělských hranicích; 468 km², 64 000 obyv. (1995), hl. m. Andorra la Vella. – 55 % Španělů, 27 % Katalánců, 7 % Francouzů. Úř. jaz. katalánština. Náb. římskokat. roč. přírůstek obyv. 1,0 % (1985–90). Hl. zdroj příjmů cest. ruch, prodej známek, pastevectví. HNP 9 386 US \$/obyv. (1995). Vývoz vlny, rud olova, cigaret, dřevěného nábytku. Měn. jed. fr. frank a šp. peseta. – Stát. zřízení: suverénní knížectví; formálně v čele fr. prezident a šp. biskup ze Seo de Urgel (spoluknížata); zákonodárný sbor jednokomorová Gen. rada. – Správní členění: 7 obcí (parròquia).

Andorra – dějiny

784 Karel Veliký postoupil území biskupovi ze Seo de Urgel
1278 šp. a fr. dohoda o společném protektorátu, 1285 potvrzena papežem

Martínem IV.

1582 protektorské právo fr. hrabat z Foix přešlo na fr. krále
1866 ústava; A. konstituční monarchie pod fr. a šp. protektorátem
1933 rozšíření obč. svobod
1969 všeobecné volební právo
1993 plná suverenita, člen OSN; ústava ukončila feudální závislost na Francii a šp. biskupovi ze Seo de Urgel (zůstali formálními hlavami státu); zřízena funkce min. předsedy
1994 člen Rady Evropy

Andorra la Vella, Andorra – hlavní město Andorry; 21 984 obyv. (1995). Správní a kult. středisko státu, rozvinuté a cest. ruch.

andosoly, půdy vyvinuté z vulkanických materiálů v obl. neovulkanické činnosti, s velkou schopností zadržovat vodu.

andradit □ granát

andragogika, vzdělávání a výchova dospělých.

Andrea da Pontedera □ Pisano Andrea

andrecium, soubor všech tyčinek v květu krytosemenných rostlin. V květních vzorcích se ozn. symbolem A.

Andrée [andre] Salomon August, 18.10.1854–14.7.1897, švéd. inženýr. Jako první se pokusil 1897 balonem dosáhnout sev. pólu; pokus se nezdařil a účastníci výpravy krátce po nouzovém přistání zahynuli.

Andrejev Leonid Nikolajevič, 21.8.1871–12.9.1919, rus. expresionistický spisovatel a dramatik. Autor psychol. próz a naturalistických příběhů (*Červený smích*, *Fixní idea*), novelistických (*Jidáš Iskariotský*) a románových podobenství (*Satanův deník*), symbolických a absurdních dramát (*Život člověka*, *Černé masky*).

Andrić [andrić] Ivo, 10.10.1892–13.3.1975, srb. spisovatel. Náměty většiny povídek (*Mara milosnice*) a románových kronik (*Most na Drině*) čerpal z minulosti rodné Bosny, tragice lakoty věnoval román *Slečna dělá peníze*. Nc (1961).

androfobie, chorobný strach žen z mužů. Obv. bývá způsoben poruchami normálního sociálního nebo psychologického vývoje.

androgeny □ nadledviny

androgynie □ hermafroditismus

android, umělý člověk, obv. robot jako napodobenina člověka.

andrologie, nauka o mužském organismu, jeho specifických vývojových, funkčních i psychologických rysech.

Andromeda, □ *fec. mytol.* manželka Persea, který ji zachránil před mořskou obludou.

andrušovský mír, mírová smlouva 1667 ukončující rus.-pol. válku 1654–67. Rusko získalo Smolensk, Černigov, levobřežní Ukrajinu a Kyjev; Bělorusko a území záp. od Dněpru zůstalo Polsku.

Andrzejewski [andřejevski] Jerzy, 19.8.1909–20.4.1983, pol. spisovatel. V románech ztvárnil morální a polit. problémy 20. st. (*Rád srdce*, *Popel a dýmání*, *Onť se běte po horách*).

Andské společenství, regionální hosp. sdružení států Jižní Ameriky (Bolívie, Ekvádor, Kolumbie a Peru); zal. 1996.

andulka □ papoušek

Andy □ Kordillery

anekumena, území trvale neobydlené a hosp. nevyužívané. □ ekumena

anémie, chudokrevnost – pokles krevního barviva a počtu červených krvinek pod fyziol. hranici.

anemogamie, větrosnubnost, větrosprašnost – opylování rostlin větrem.

anemochorie, rozšiřování semen, plodů, výtrusů větrem.

anemometr, přístroj k měření rychlosti nebo současně rychlosti i směru větru. A. vybavený zapisovacím zařízením je anemograf, jeho záznam anemogram.

anergie, tech. a ekon. bezcenná část celkové energie systému; nelze ji přeměnit na mech. práci. □ exergie

aneroid □ tlakoměr

anestetika [-ty-], znečitlivující látky; dělí se na a. celková (narkotika) a místní (lokální).

anestezie, znečitlivění; vyloučení vnímání bolesti prostřednictvím anestetik. Dělí se na místní (lokální) anestezii a celkovou anestezii (narkózu). První celkovou úspěšnou anestezii éterem veřejně provedl 1846 W. Morton v Bostonu.

aneuryzma, výduť – lokalizované chorobné rozšíření cévy nebo srdce důsledkem oslabení jejich stěny chorobným, nejčastěji aterosklerotickým procesem.

anexe, □ *mez. právo* připojení stát. území cizího státu nebo jeho části k území jiného (anektujícího) státu jeho jednostranným aktem, zejm. násilným. Do 20. st. mez. právem dovolený způsob odvozeného nabytí stát. území.

Anežka Přemyslovna, sv. Anežka – 20.1.1205 až 2.3.1282, dcera Přemysla I. Otakara. 1233–34 zal. v Praze klášter sv. Františka řádu klarisek, 1234–38 první abatyše. Věnovala se péči o nemocné a chudé. Svatořečena 1989.

Anežský klášter □ klášter sv. Anežky Přemyslovny

Angara, ř. v Rusku na Sibiři; dl. 1 779 km, povodí 1,04 mil. km², stf. průtok v ústí 5 100 m³.s⁻¹. Vytéká z Bajkalu, ústí do Jeniseje. Kaskáda přehradních nádrží, největší Bratská (objem 169,3 mld. m³).

Angel [anchel], Salto Angel – vodopád v již. Venezuele na řece Churun v povodí Orinoka, nejvyšší na Zemi (979 m).

Angelico [andželiko] Fra, Fra Giovanni da Fiesole, zv. Beato Angelico – 1387 nebo 1400–18.2.1455, it. malíř. Autor oltárních obrazů a fresek spojující got. citění s prvky florentské renesance.

Angelovci, dyn. vládnoucí v Byzanci 1185–1204. Za jejich vlády oslabena ústřední moc, Byzanc ztratila většinu balk. teritorií. 1204 po dobytí Konstantinopole křižáky A. svrženi.

angína, zánět mandlí (patrových nebo mandle jazykové či hltanové) způsobený viry nebo bakteriemi.

angina pectoris [pektoris], nemoc vzniklá nedokrevností věnicových tepen; projevuje se záchvatovou bolestí za hrudní kostí, spojenou s úzkostí a pocením.

angiologie, vědní disciplína (součást vnitřního lék.), která se zabývá stavbou, funkcí, nemocemi a léčením cév a krevního oběhu. □ flebologie

Angiospermae □ krytosemenné rostliny

Angkor, soubor khméřských chrámů v Kambodži, sev. od j. Tonlesap. Angkor Wat je chrám z 1. pol. 12. st., zasvěcený Višnuovi; uprostřed ohradní zdi centrální stavba s věžemi, mnohakilometrová reliéfní výzdoba (postavy mužů, žen, bohů, zvířat). Angkor Thom, bývalé hl. m. Kambodže; urbanistický soubor z přelomu 12. a 13. st. s věžemi zdobenými soškami lidských tváří. Byl sídlem mnichů, panovníckého dvora i správních úřadů. Po dobytí Thajci 1432 poničen, hl. m. přesunuto 1434 do Phnompenhu.

Definitivně opuštěn po 1587, zarostl džunglí, objeven 1860, postupně obnovován. Památka svět. kulturního dědictví UNESCO.

Angorské království, Kambudžadéša – khmerský hinduistický stát v 9.–13. st. v Kambodži, hl. m. Angkor Thom (pův. Jasótharapura). Ve 12.–13. st. mocenský rozmach, ve 14. a 15. st. podleho thajským nájezdům.

anglická hudba, lid. hudba žánrově rozrůzněná (písň. duchovní, námořnické, jarmareční); doklady umělé a. h. svědčí o rozvoji vícehlasu (13.–14. st.). Tvorba skladatelů 15. st. (J. Dunstable, asi 1390 až 1456) ovlivnila vývoj na evr. kontinentu. V 16. st. se rozvíjela anglická chrámová hudba (W. Byrd, 1543 až 1623), madrigalová tvorba (J. Dowland, 1563 až 1626) a skladby virginalistů. V 17. st. se prosadil fr. a it. vliv; k představitelům angl. barokní hudby patří H. Purcell (1659–1695, první angl. opera *Dido a Aeneas*, 1689) a Němec G. F. Händel. V 19. st. převládá vln. něm. romantismus (T. Elgar, 1857–1934). Hudbu 20. st. reprezentuje zejm. B. Britten. Rozvoj populární hudby nastal od 60. let (Beatles, Rolling Stones, Pink Floyd).

anglická kinematografie, vznikla 1896, v éře němeho filmu dominovala am. film. produkce. Ke změnám došlo po nástupu zvukového filmu: vznikaly dokumenty, hist. dramata a adaptace literárních děl. Po 2. svět. válce vynikli režiséři C. Reed (1906 až 1976), L. Olivier a zejm. D. Lean. Na přelomu 50. a 60. let vzniklo hnutí Free Cinema (T. Richardson, 1928–1991, J. Schlesinger, *1925), které bylo obdobou tvorby rozhněvaných mladých mužů v literatuře.

anglická literatura, nejstarší staroangl. písemné památky spadají do 7. a 8. st. (epos *Beowulf*, elegie, hádanky, přísloví). Vedle toho vznikaly lat. spisy, převážně náb. charakteru, i díla poučná a zábavná. Po normanském záboru 1066 se projevil vliv románských lit. útvarů (rytířské romány, zejm. příběhy artušovského cyklu, středověká povídka a kronika, v poezii alegorie a dvorská lyrika); největší význam mělo bás. dílo Chaucerovo. Drama dosáhlo vrcholu na přelomu 16. a 17. st. za vlády Alžběty I. (alžbětinské divadlo – Ch. Marlowe, W. Shakespeare, B. Jonson). V poezii byl oblíbený sonet a další lyrické žánry, v 17. st. sílila náb. tematika (metafyz. škola), vrcholící J. Miltonem. V porestauračním období se psala i vybraná klasika. Poezie a vznikly zárodky real. románu, který se začal rozvíjet v 18. st. (D. Defoe, H. Fielding), byly vydávány spisy fil., náb.-alegorické a sat. (J. Swift). V 2. pol. 18. st. se zrodil románový experiment Sternův, vznikl román sentimentální, pikareskní a gotický. Závěr 2. byl ve znamení nastupujícího romantismu, předznamenáno poezii Blakeovou a plně rozvinutého jezerní školou a G. G. Byronem, P. B. Shelleyem a J. Keatsem. V 19. st. dominoval real. román (J. Austenová, sestry Brontëovy, Ch. Dickens, W. M. Thackeray, G. Eliotová, T. Hardy). Na sklonku 19. st. se vlivem estétského hnutí opět rozvíjelo drama (O. Wilde) a poezie, hl. impuls přišel poč. 20. st. s modernismem (T. S. Eliot, V. Woolfová, J. Joyce). Po 2. svět. válce se román vrátil částečně k real. tradici a reflektoval nový vývoj brit. společnosti (Angry Young Men – rozhněvaní mladí muži). Podobné tendence lze spatřovat i u poezie (Movement – Hnutí, Groupe – Skupina) a dramatu (J. Osborne). Zároveň se v próze uplatnily literární experimenty spjaté s postmodernismem, v div. tvorbě se projevil vliv absurdního dramatu (H. Pinter) a zejm. v 70. letech rozmach polit. dramatu.

anglická revoluce, období 1640–60 a 1688–89, kdy došlo ke konfliktu mezi radikálním protestantským parlamentem a absolutistickými stuartovskými panovníky. Spory krále a parlamentu 1640–42 přerostly v obč. válku 1642–48, 1649–53 následovalo období parlamentní rep., kterou 1653–58 vystřídal Cromwellova diktatura. Po restauraci Stuartovců 1660 byla proměna pův. absolutistické monarchie v monarchii konstituční dovršena slavnou revolucí 1688–89.

Anglická revoluce

1640	
duben–květen	krátký parlament
listopad	počátek dlouhého parlamentu (do 1653)
1641	odmítnutí králový samovlády; poslanci vyhlásili právo parlamentu sestavit vlastní vládu
1642	po nezdařeném pokusu zatknout předáky opozice opustil Karel I. Londýn a sbíral vojsko proti parlamentu; počátek občanské války
1644	vítězství reorganizovaných parlamentních vojsk vedených O. Cromwellem u Marston Mooru
1645	rozhodující porážka královských oddílů v bitvě u Naseby
1646	Karel I. se vzdal Skotům, kteří jej za uhrazení válečných výloh 1647 vydali parlamentu
1647	spory mezi presbyteriány, levellery a independenty (mezi parlamentem a Cromwellovou armádou); útěk krále
1648	Cromwellovo rozhodující vítězství v Prestonu, konec občanské války, král podruhé zajat; obsazen Londýn, političtí odpůrci vyhnáni z parlamentu (kusý parlament)
1649	poprava Karla I., potlačení vzpoury diggerů; 19.5. vyhlášení rep. (zrušení král. hodnosti a Horní sněmovny)
1649–51	vyslání armády k pacifikaci Skotska a Irska
1653	O. Cromwell rozehnal dlouhý parlament a stal se lordem protektorem
1658	Cromwellova smrt
1659	obnovena parlamentní republika, počátek jednání s Karlem II.
1660	obnovena monarchie, restaurace Stuartovců
1688–89	slavná revoluce – Anglie konstituční monarchii

anglická východoindická společnost ⊃ východoindické společnosti

anglické divadlo, poč. středověkého náb. divadla od 11. st., vrcholné období v 14. a 15. st. (mysteria, miráky). Světské divadlo reprezentovaly morality, interludia a frašky. Od pol. 16. st. existovaly profesionální div. skupiny. Hrál se na nádvorech hostinců s ochotou a z tohoto prostorového uspořádání se vyvinul typ alžbětinské div. budovy; první postavena 1576. Alžbětinské divadlo se provozovalo jako profesionální městské divadlo, amatérské divadlo řemeslníků, školské divadlo a později i dvorské divadlo. 1642–60 divadla uzavřena, po 1660 získala v Londýně monopol dvě divadla: Drury Lane (zal. 1663) a Covent Garden. Prosazoval se vliv fr. klasic. dramatu a italské opery. V 18. st. probíhaly spory mezi monopolními a periferními divadly, vznikaly nové žánry (1728 *Žebrácká opera* J. Gaye), došlo k reformě dramatu (sentimentální drama, salonní komedie), hry W. Shakespeara vrátil na jeviště D. Garrick. V romantismu ovládly jeviště melodramy, výpravné hry a virtuozní herecké osobnosti (E. Kean). V 2. pol. 19. st. vzrostl počet divadel, pokračoval kult hereckých hvězd, uváděl se Shakespeare poprvé bez úprav. Koncem 19. st. začal vliv naturalismu, kolem 1900 se objevily první modernistické režie E. G. Craiga. V 1. pol. 20. st. se centrem a. d. stal Old Vic a shakespeareovské festivaly ve Stratfordu. Po 2. svět. válce nastoupila spol. angažovaná generace dramatiků (J. Osborne), poetické drama (T. S. Eliot), později absurdní drama (H. Pinter, T. Stoppard) a divadlo krutosti. K význam. režisérům patří P. Brook a J. Littlewoodová. K předním nekomerčním divadlům se řadí Royal Shakespeare Company (zal. 1960) a

National Theatre (zal. 1962).

anglické výtvarné umění, formovalo se pod anglosaským a normanským vlivem (těž podněty umění severského a irského). Mimořádných hodnot dosáhla středověká knižní ilustrace a got. architektura, jejíž tradice přetrvala do 19. století. Mal. škola 17. a 18. st. (J. Reynolds, T. Gainsborough, W. Hogarth) vyvrcholila v pol. 19. st. díly krajinářů, kteří ovlivnili evr. impresionismus (W. Turner, J. Constable). Na evr. území pronikla také vlna angl. romantismu (preraphaelité). K význam. svět. osobnostem 20. st. patří sochař H. Moore a malíř F. Bacon.

anglický roh, hud. nástroj dechový (dřevěný); altový hobojs v ladění F, psaný rozsah (b)h – f³ zní okvintu níže es (e)–h².

anglický valčík ⊃ waltz

Angličané, vl. jm. the English – národ ve Velké Británii (53,3 mil., 1990), Irsku a v zámoří (býv. kolonie). Potomci keltských a germ. kmenů smíšených s Normany; tvořili jádro evr. přistěhovalců do USA, Austrálie, Jihoafrické republiky. Jazyk (angličtina) je nejrozšířenější jazyk mezinárodních komunikací (jako mateřský nebo druhý jazyk jej užívá asi 450 mil. lidí; 1991).

angličtina ⊃ germánské jazyky

Anglie, angl. England – hist. země Spojeného král. Velké Británie a Sev. Irsku, ve stř. a již. části o. Velké Británie; 130 357 km², 48,9 mil. obyv. (1995), hl. m. Londýn. Člení se na 7 metropolitních hrabství (včetně hl. m.) a 39 hrabství. – Anglosaská území sjednocena v 9. st. Wessexem (Alfréd Veliký), 1066 dobytá Normany, 1707 zákonem o unii spojena se Skotskem a 1801 s Irskem.

anglikanismus [-nyz-], vedle luterství a kalvinismu třetí hl. směr reformačního křesťanství. Hist. vychází z reformace na brit. ostrovech. Zásada, že v církvi nemá být měněno nic, co neodporuje Božím slovu, způsobila, že a. ponechal v platnosti řadu tradic z předreformačního stádia vývoje záp. církve.

anglickánské církve, církve hist. navazující na anglikanismus. Jsou organizovány teritoriálně zejm. v býv. brit. koloniích. Jsou samostatné, ale v 2. pol. 19. st. se sdružily ve společenství církvi (Anglican Communion). Mají biskupské církevní zřízení.

anglistika [-ty-], obor zabývající se jazykem, historií a kulturou angl. mluvících zemí, zejm. Velké Británie, Austrálie, Nového Zélandu; pro USA se nověji užívá pojem amerikanistika.

anglo-afghánské války, tři války vedené Velkou Británií s cílem kolonizovat Afghánistán: v první válce 1838–42 Britové poraženi; ve druhé 1878–80 obsadili zejm. Kandahár a vnutili afghánské vládě protektorátní smlouvu, přes velká protibrit. povstání udrželi částečně vliv v zemi; třetí válka vypukla 1919 po vyhlášení nezávislosti Afghánistánu a skončila brit. neúspěchem.

anglo-americká válka 1812, v Sev. Americe mezi USA a Velkou Británií; ozn. jako druhá válka za nezávislost. Vytvořila mocenskými zájmy a ekon. spory (am. obchod s Francií) za napoleonských válek. Britové uhájili Kanadu a vypálili Washington; mírem 1814 byl uznán předvá. stav a plná suverenity USA.

anglo-búrská válka 1899–1902, ozbrojené konflikty mezi brit. armádou a búrskými rep. Transvaal a Oranškem, úsilí Velké Británie o anexi obou států. Po těžkých bojích a silném odporu Búrů brit. vojska okupovala jihoafr. území a 1902 likvidovala i odpor gerillových jednotek Búrů.

anglo-nizozemské války, tři války ve 2. pol. 17. st. o vedoucí postavení ve svět. nám. obchodě. V první 1652–54 obhájila Anglie navigační akta namířená proti Nizozemsku; ve druhé 1664–67 získala Anglie niz. državy v Sev. Americe (Nový Amsterdam); ve třetí 1672–74 dosáhla rozhodující převahy nad Nizozemskem za niz. války 1672–78 Ludvíka XIV.

anglo-španělská válka 1587–1604, konflikt mezi anglickou Anglií a kat. Španělskem; začal 1587 po popravě Marie Stuartovny. Španěle podporovali kat. opozici v Irsku, Anglie protestantské Nizozemsko. Šp. invaze do Anglie se nezdařila, odrazen i druhý pokus 1601. Mír uzavřen po nástupu Stuartovců 1604. ⊃ Alžběta I.; Armada Invencible; Drake, sir Francis; Filip II.

anglosaská království, sedm germ. kmenových král. v Anglii v 6.–10. st. vytvořily kmeny Anglů, Sasů a Jutů, které pronikaly do Anglie od pol. 5. st.: tři saská (Wessex, Sussex, Essex), tři Anglů (East Anglia, Northumbria, Mercia) a jutský Kent. Také užíván název heptarchie (sedmvládí). V 9. a 10. st. se prosadili při nezávislosti vládcí Wessexu.

Angola, Angolská republika, port. República de Angola – stát v jz. Africe při Atlantském oceánu; 1 246 700 km², 10,77 mil. obyv. (1995), hl. m. Luanda. – Většinu území zaujímají náhorní plošiny v nadmořské výšce 1 500–1 800 m, nejvyšší je masiv Moco, 2 620 m. Trop. podnebí je zmírněno v pobřežní nížině studeným Benguelským proudem a ve vnitrozemí nadmořskou výškou. Vodní toky jsou lemovány vždyzelenými galeriovými lesy, řídké savanové lesy přecházejí k J ve stepi a poušti. – Kmeny skupiny Bantu (90 %). Úř. jaz. portugalština. Náb. (1990): kř. 88 %, tradiční afr. 9,5 %. Kojeňská úmrtnost 170 ‰, stř. délka života 48 let (1995). – Málo rozvinutý agrární stát se začínajícím těžebním průmyslem. Značné surovinové zdroje a předpoklady pro zeměd. výrobu. HNP 410 US \$/obyv., státní dluh 11,5 mld. US \$ (1995). – Zeměd. využívá 3,4 % rozlohy; hl. plodiny kávovník, sisal, bavlník, banánovník, kukuřice, cukrová třtina, maniok. Savanové a galeriové lesy 42,5 % rozlohy. Chov skotu. – Těží se ropa, diamanty, sůl. Prům. potr., chem., textilní. – Mez. letiště Luanda. Hl. přístavy Lobito, Luanda, Namibe. Využívá se ropa, diamanty, káva. Měn. jed. 1 kwanza (AOK) = 100 lewi. Státní

zřízení: republika, v čele prezident; jednokomorový parlament. – Správní členění: 18 provincií.

angolská literatura, v port. jazyce existovala před 2. svět. válkou. Od 50. let silil v a. l. protikolonialistický tón. Dominantní postavení si udržuje poezie – A. A. Neto (1922–1979, od 1975 prezident Angoly; é. výbor *Posvátá naděje*), A. Jacinto (*1924), C. Andrade (*1936), H. Guerra (*1937).

Angora ⊃ Ankara

Angra de Heroísmo, přístavní m. v Portugalsku, v Azorách na o. Terceira; 12 156 obyv. (1981). Památka svět. kult. dědictví UNESCO.

Angola – dějiny

14. st.	v sev. části A. konžská říše
15.–17. st.	stát Ngola
1482	příchod prvních Portugalců
16. st.	počátek port. kolonizace pobřeží
18.–19. st.	pustošení země, vyvezeno několik milionů otroků
1885	A. oficiálně port. kolonie
30. léta 20. st.	počátky rezistence domorodého obyvatelstva
1953	A. byla formálně prohlášena zámořskou provincií Portugalska
50.–60. léta	rozvoj nár.osvob. hnutí, vznik odbojových organizací
1974	po pádu Salazarova režimu Portugalsko zahájilo dekolonizaci Angoly
1975	proklamace nezávislosti
1975–76	obč. válka mezi býv. odbojovými organizacemi; člen OSN; intervence kubánských jednotek, nastolen marxistický režim
2.pol. 70. let až	
1. pol. 80. let	opakované vojenské intervence JAR, okupace jižní části A. vojsky JAR
1979	prezident J. E. dos Santos (*1942, MPLA – Lid. hnutí za osvobození Angoly)
80. léta	rezistence Nár. svazu pro úplnou nezávislost A. (UNITA) podporovaného JAR
1988	uzavřena dohoda o odchodu kubánských jednotek
1989	jíhoaf. armáda vyklidila okupované území
1991	ukončeno stahování kubánských jednotek, dohoda mezi vládou a organizací UNITA o zastavení občanské války; příchod jednotek OSN
1992	první svobodné volby; prez. opět J. E. dos Santos; změna ústavy, odklon od marxismu
1993–94	pokračování občanské války, hladomor
1994	exkláva Cabinda získala autonomii; smlouva mezi vládou a organizací UNITA o ukončení obč. války; amnestie pro příslušníky UNITA
1997	ustavena vláda národního usmíření, zvl. pravomoci pro vůdce UNITA v parlamentu

angrešt ⊃ srstka

angström [angstrom], zn. Å – stará délková jednotka užívaná ve spektroskopii; 1 Å = 10⁻¹⁰ m.

Ångström [angstrom] Anders, 13.8.1814–21.6.1874, švéd. fyzik a astronom. Spoluzakl. spektroskopie; zabýval se studiem spektra Slunce, kde 1862 objevil vodík a které 1868 zmapoval.

A. Ångström

Anguilla [engvila], o. v sev. části Malých Antil; 96 km² (včetně o. Sombroero), 10 300 obyv. (1994, černoši a mulati), správní středisko The Valley. O. s korálovými útesy. Trop. podnebí zmírnované pasáty; trop. cyklony. Úř. jaz. angličtina. Protestantské náboženství. Roční přírůstek obyv. 1,4 % (1985–90). – Britská kolonie s vnitřní autonomií. Pěstují se obilniny, zelenina, ovoce, bavlník. Chov skotu a ovcí; rybolov. Získávání mořské soli. Rozvíjí se cestovní ruch. Mezinárodní letiště Wallblake. Měn. jed. 1 východokaribský dolar (XCD) = 100 centů.

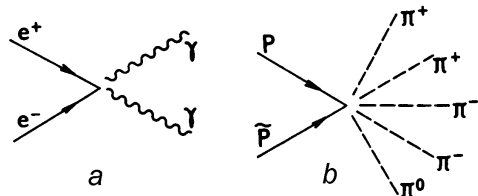
Anguilliformes ⊃ holobřiši

z **Anhaltu** Kristián, 11.5.1568–17.4.1630, něm. diplomat a válečník; od 1590 ve službách falckých kurfiřtů. V bitvě na Bílé hoře 1620 jedním z velitelů č. stavovského vojska.

Anhui, An-chuej – provincie na V Číny; 139 900 km², 56,18 mil. obyv. (1990), správní středisko Hefei. Intenzivní zeměd. (rýže, zelenina, čajovník). Těžba uhlí. Prům. zpracovává zeměd. suroviny. – 181 př. n. l. poč. čin. osídlení, ve 2. pol. 19. st. rolnická povstání. Za 2. svět. války většina území okupována Japonci. 1946–49 pod kontrolou Kuomintangu, od 1954 provincie Číny.

anhydrid, sloučenina vzniklá z jiné sloučeniny (svého prekurzoru) odnětím jedné či více molekul vody, např. acethanhydrid vzniklý dehydratací kyseliny octové: 2 CH₃COOH – CH₃CO – O – COCH₃ + H₂O.

Anchorage [enkoridž], m. v USA ve státě Alaska v Aljašském zálivu; 248 296 obyv. (1995). Nejvýzn. hosp. středisko a nám. přístav na Aljašce, voj. a let. základna. Lov a konzervace ryb, prům. dřevařský. Mez. letiště. Univ. (1957). – Zal. 1914 v souvislosti se stavbou železnice.

Anihilace párů: a elektron-pozitron; b proton-antiproton; γ gama záření, π piony

anihilace [-ny-], ⊃ fyz. zánik částice nebo kvazičástice, nejčastěji její přeměnou na jiné částice či při srážce částice s antičásticí.

anilin [-ny-], aminobenzen, C₆H₅NH₂, nejjednodušší aromatický amin; bezbarvá, na vzduchu tmavnoucí toxická kapalina; palivo raketových motorů, přísada barviv, surovina při výrobě herbicidů, fungicidů.

animace [-ny-], vytváření iluze pohybu při zobrazování; iluze se dosahuje rychlým

střídáním jednotlivých obrazů.

animal rationale [anymal racionále, lat.], tvor rozumný, nadaný vědomím. Pův. pojem fec. filozofie (*zoon logon echon*), který přijal zejm. R. Descartes, u nějž v mechanistických důsledcích vede k dualismu ducha a těla.

Animalia ⊃ živočichové

animismus [-ny-], víra v existenci nadpřirozených bytostí a sil, projevujících se ve všech předmětech a jevech a působících na člověka. Považuje se za ranou vývojovou náb. formu.

animovaný film [-ny-], druh film. tvorby, ve kterém kamera postupně snímá statické obrazy a iluze pohybu vzniká spojením krátkých snímků (1–2 film. okénka) jednotlivých fází. Kromě klas. způsobů animace (kresba – kreslený film, loutka – loutkový film) existují i netradiční metody (rytí kresby do emulze filmu, animace různých materiálů: písek, vlna, sklo). Od 60. let 20. st. se vyvíjejí elektronické metody, při kterých je pohyb vytvářen vizuální kompozicí elektronických zařízení. Zakl. českého a. f. jsou H. Týrlová, J. Trnka a K. Zeman. ⊃ ploškový film

animozita [-ny-], předrážděnost; zaujatost (předpojatost, nenávislost) vůči něčemu, někomu.

anion [-ny-], aniont – záporný ion; částice atomárního nebo molekulového typu se záporným elektrickým nábojem.

anizofylie ⊃ nestejnolistost

anizogamety [-ny-], gamety, které se vzájm. liší velikostí a tvarem.

anizotropie [-ny-], závislost fyz. vlastností látek na směru, ve kterém se měří. ⊃ ortotropie

Anjouovci [anžuovci], fr. šlechtický rod; vedlejší větev Kapetovců; získali vládu 1245 v Provincii, 1246 v Anjou, 1266 v Neapolsku a na Sicilii, 1308 v Uhrách a 1370 v Polsku.

Anka Paul, *30.7.1941, kan. zpěvák, skladatel a herec syrského původu. Úspěchu dosáhl písní *Diana* a spolu s E. Presleyem se stal idolem generace.

Ankara, dříve Angora – hl. m. Turecka na Anatolské plošině, 870 m n. m.; 2,78 mil. obyv. (1994). Prům., stroj. a textilní. Centrální úřady, kult. zařízení, několik univ. (nejst. 1946). Mez. letiště Esenboğa. Mauzoleum Atatürka. – Zal. v 7. st. př. n. l., od 4. st. n. l. nalezla Byzanci, ve 14. st. dobyta Osmany, v době Atatürkova sídlo rev. vlády, od 1923 hl. m. Turecka.

Anna Boleynová [bulinová], 1507–19.5.1536 (popravena), druhá manželka Jindřicha VIII., matka Alžběty I.; od 1533 angl. královna.

Anna Klévká, 22.9.1515–28.7.1557, čtvrtá manželka Jindřicha VIII. od 1540, krátce poté manželství rozvedeno. ⊃ Cromwell Thomas

Annaba, dříve Bône – m. v sv. Alžírsku u Středozemního moře; 305 526 obyv. (1987). Středisko hut. železa. Dop. křivožatka, nám. přístav (vývoz rud železa, fosfátů, zeměd. produkce), mez. letiště. – Zal. asi ve 12. st. př. n. l. Foiničany, v řím. době název Hippo Regius. 431 zničena Vandaly, 533 dobyta byz. Justinianem, 697 připojena k arab. chalífátu. 1832 ovládnuta Francouzi.

Annales [anal], fr. historiografická škola; nazvaná podle čas. *Annales d'Histoire Économique et Sociale* (Kronika hosp. a soc. dějin), zal. 1929. Klade důraz na soc.-ekon. a kult.-antropologickou analýzu a podněcuje interdisciplinární výzkum. Hl. představitel: M. Bloch, F. Braudel.

Annam [čin., pacifikovaný jih], stř. část Vietnamu. Název používán při obsazení Čínou od konce 7. do poč. 10. st. a poč. 15. st.; převzat Francouzi v době jejich kolonizace Vietnamu, od 1883 fr. protektorát. ⊃ Indočína

Annapurna, h. štít v Himálaji v Nepálu; 8 091 m. První zlezená osmitisícovka (1950, fr. výprava M. Herzoga, *1919).

Annelida ⊃ kroužkovci

anno [anó, lat.], v roce, roku, léta Páně (anno Domini, A. D.).

anoda, kladná elektroda; elektroda, na níž probíhá reakce oxidačního typu; při elektrolýze elektroda, ke které se pohybují anionty. ⊃ katoda

anodická ochrana [-dy-], způsob ochrany kovů proti elektrochem. korozi. Přesun potenciálu korodující soustavy do pasivní oblasti např. připojením vyššího vnějšího potenciálu. ⊃ katodická ochrana

anodická reakce [-dy-], zákl. proces elektrochem. koroze; rozpouštění kovu v korozním prostředí.

anodické povlaky [-dy-], ochranné povlaky na povrchu kovů, které se v korozním prostředí chovají ve spojení s podkladovým kovem jako anoda, např. pozinkovaný ocelový plech.

anofeles ⊃ Anopheles

anoli ⊃ leguánovití

anomálie, nepravidelnost; ⊃ *biol.* vývojová odchylka orgánu od normálního tvaru neumožňující jeho normální funkci; ⊃ *astr.* úhel popisující pohyb tělesa po dané eliptické dráze: a) pravá a. – úhel mezi průvodičem tělesa a přímkou apsid; b) excentrická a. – úhel mezi spojnicí středu elipsy a průmětu tělesa na soustřednou kružnici a přímkou apsid; c) střední a. – úhel měřený u středu elipsy od pericentra, pravidelně rostoucí během celého oběhu.

anomalistický měsíc [-ty-], doba oběhu Měsíce kolem Země vzhledem k perigeu Měsíce; trvá 27,554 6 dne. Měsíc během a. m. opíše úhel větší než 360°.

anomalistický rok [-ty-], doba mezi dvěma průchody Země perihéliem; trvá 365,259 6 stř. slunečního dne. Země během a. r. opíše úhel větší než 360°. Je o 4 min 43,5 s delší než siderický rok.

anomer, epimer – jeden z dvojice izomerů, který se liší pouze konfigurací jediného centra konfigurační izomerie, např. α-D-glukosa lišící se od β-D-glukosy jen konfigurací acetalového uhlíku. ⊃ diastereoizomerie; glukosa

anomerie ⊃ epimerie

anomie, sociální situace, kdy dochází k rozkladu a zhroucení normativního řádu (soustavy hodnot) společnosti nebo spol. skupiny. V sociologii pojem zavedl E. Durkheim.

anonymita, neuvedení nebo zatažení jména, bezjezennost; soc. vztah, v němž jeden ze subjektů vztahu (individuum, soc. skupina) vystupuje z různých příčin záměrně bez vl. jména.

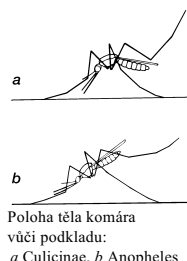
anonymní FTP archiv, v Internetu označení pro uzel fungující v roli veřejně přístupného archivu souborů. Uživatel se k archivu přihlašuje pod uživatelským jménem anonymous (anonymní uživatel) a soubory si k sobě přenáší pomocí protokolu FTP.

Anopheles [-fe-], anofeles – rod dvoukřídlého hmyzu z čeledi komárovitých; některé druhy přenašejí malárii.

Anoplura ⊃ vši

anorektikum [-ty-], léčivo potlačující pocit hladu; používá se při léčbě otýlosti.

anorexie ⊃ mentální anorexie; nechutenství

Poloha těla komára vůči podkladu: a Culicinea, b Anopheles

anorganická chemie [-ny-], chemický obor; zabývá se chemií všech prvků a jejich sloučenin, kromě téměř všech sloučenin (organických) uhlíku. Studuje jejich chem. stavbu, metody přípravy a obecné principy těchto metod, zákonité vztahy mezi jejich chemickou stavbou a chemickými a fyzikálními vlastnostmi. $\supset$ organická chemie

anorgasmie, sexuální porucha spočívající v nemožnosti dosáhnout orgasmu. Příčiny mohou být anat., fyziol., ale zejm. psychologického charakteru.

anortit [-ty-], minerál, $\text{CaAl}_2\text{Si}_2\text{O}_8$; bezbarvý, bílý, žlutavý, tvrdost 6–6,5; ze skupiny plagioklasů.

anortozit, hlubinná vyvřelá hornina z plagioklasu (labradorit až bytownit), středně až hrubě zrnitá.

Anostraca $\supset$ žábřonozky

anotace a) stručná poznámka nebo vysvětlivka k textu; b) obsahová charakteristika díla nebo jeho části s příp. údaji o autorovi, zaměření, určení.

Anouilh [anu] Jean, 23.6.1910–3.10.1987, fr. dramatik (*Le Bal des voleurs – Karneval zlodějí, La Répétition – Zkouška, Pauvre Bitos – Chudák Bitos, Cher Antoine – Drahý Antonín, Antigone – Antigona, L'Alouette – Sktivánek*).

Anselm z Canterbury [kentberby], 1033–21.4.1109, filozof a teolog it. původu; arcibiskup, představitel středověkého real. platonského směru, tzv. otec scholastiky. Viru nadřazoval rozumu a vědě. Autor ontologického důkazu boží existence (i ten, kdo Boha popírá, má ho již ve své mysli jako předmět popírání).

Anseriformes $\supset$ vrubozobí

Anshan [anšan], An-šan – m. na SV Číny v provincii Liaoning; 1,20 mil. obyv., v adm. hranicích 1,39 mil. obyv. (1990). Těžba uhlí, hut. železa (ocelárny, válcovny, kokosárny, těžké strojírenství). – Zal. 1387 jako poštovní stanice, 1587 opevněn Mingy. Za rus.-jap. války 1904–05 téměř zcela zničen, po 1909 postupně obnoven.

ANSI, angl. American National Standards Institute, Národní standardizační a normotvorný institut USA – am. instituce, která vytvořila mnoho obch. a komunikačních standardů s celosvět. významem, např. znakovou sadu ASCII, rozhraní SCSI, ANSI verze programovacích jaz. (C, COBOL, FORTRAN). Zal. 1918, sídlí v New Yorku.

anšlus, něm. Anschluss – politika připojování území s něm. obyvatelstvem k Německu; realizovaná po nástupu nacistů k moci, uplatňovaná vůči Rakousku (pokus o puč 1934; a. 1938) a ČSR (mnichovská konference 1938).

antacidum, léčivo snižující kyselou reakci žaludeční šťávy její neutralizací, např. uhličitany, nebo absorbcí, např. sloučeniny hliníku, nebo jinými mechanismy, např. omezením její sekrece.

antae [anté], anta – zesílené čelo stěny ant. architektury, vyjádřená patkou a hlavicí použitého sloupového řádu.

antagonismus [-nyz-], protiklad, rozpornost, nepřátelství (a. osobní, třídní, národnostní); $\square$ *biol.* protichůdný, příp. i vzáj. se rušící účinek různých látek vstupujících do buňky. V ekologii vztah mezi populacemi dvou druhů organismů, které se vzáj. negativně ovlivňují.

Antalya [antalja], m. na J Turecka na pobřeží Středozemního moře; 379 000 obyv. (1990). Správní středisko stejnojmenné provincie. Rozvíjející se centrum jihu-turecké riviéry. Nám. přístav, mez. letiště.

Antananarivo, Antananarive, dřívě Tananarive – hl. m. Madagaskaru, ve vnitrozemí 1 431 m n. m.; 1,05 mil. obyv. (1993). Hosp., polit. a kult. středisko státu. Zpracovatelský prům., hl. potravinářský. Dop. křížovka, mez. letiště. Univ. (1961). – Zal. v 17. století.

antarktická oblast [-ty-], floristická oblast. Ze všech oblastí světa nejchudší, největší zastoupení mají mechorosty a lišejníky.

antarktické podnebí $\supset$ polární podnebí

Antarktický poloostrov [-ty-], v záp. Antarktidě, odděluje moře Weddellovo od Bellingshausenova. Jeho již. část se nazývá Palmerova země, sev. část Grahamova země. Hornatý, částečně zaledněný. Četné sezonní i stálé vědeckovýzk. stanice.

Antarktida [-ty-], Antarktis – jihopolární pevnina; 13,2 mil. km² (8,8 % souše Země), včetně šelfových ledovců 14,1 mil. km², bez trvalého osídlení (asi 5 000 osob roč. ve věd. a met. stanicích). Je obklopena již. okrajovými moři Atlantského, Tichého a Ind. oceánu. Pevninský štít překrývá z 99 % ledovcový štít, který představuje asi 80 % svět. sladkovodních zásob. Výchozy skalního podloží (nejvyšší h. Vinson, 4 897 m) jsou jen ojediněle obnaženy. Střední výška povrchu (2 040 m) je největší ze všech kontinentů. Drsné polární podnebí s extrémně suchou ledovou pouští (abs. minimum –89,2 °C). Nedostatek srážek, na většině území 50–650 mm ročně. Rostlinstvo a živočišstvo chudé. Ve snaze uchránit životní prostředí A. byly přijaty: *Antarktická smlouva o mírové vědecké spolupráci a demilitarizaci* (1959; 1992 39 signatářů), *Dohoda o ochraně fauny a flóry Antarktidy* (1964), *Konvence o ochraně antarktických tuleňů* (1972), *Konvence o ochraně živých mořských zdrojů Antarktidy* (1980), vyhlášení A. chráněným přír. parkem (1989), *Protokol o ochraně přírodního prostředí Antarktidy a Dohoda o zákazu těžby nerostných surovin do r. 2041* (1991). Smlouva o A. z 1959 pozastavila územní nároky států na jednotlivé části Antarktidy.

Antarktis [-ty-], již. polární oblast zhruba vymezená izotermou 10 °C nejteplejšího měsíce; zahrnuje Antarktidu s ostrovy a okrajovými moři. Často synonymum pro Antarktidu.

antecedence, předpoklad, podmínka; $\square$ *genet.* převládající vliv jednoho z předků na genotyp jedince.

antecedent $\supset$ implikace

anténa, zařízení (vodíče určitého vhodného geom. tvaru) sloužící k vysílání (vysílací a.) a příjmu (příjmací a.) rádiových emag. vln. $\supset$ radiolokační anténa; směrovost antény

anteneandertálec $\supset$ člověk steinheimský

antepozice, $\supset$ jaz. postavení jaz. prostředku před jiným, s nímž tvoří nedilný celek (*černá díra*). $\supset$ postpozice

anthelmintika [-ty-], anthelmintika – léčiva proti červům cizopasicím ve střevech (helmintům), kteří jsou působením a. usmrceni nebo ochrniti (a vyloučeni spolu se stolici).

antheridia $\supset$ gametangia

Anthocerotopsida $\supset$ hleviky

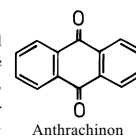
anthokyany, deriváty fenylpropanu. Rostlinná barviva květů a plodů rozpuštěná

v buněčné šťávě vakuol. V kyselém prostředí jsou červená, v zásaditém modrá. Mezi a. patří např. delphinin.

Anthony [tony], Anthony Island – ostrov v nejjiž. části ostrovů královny Charlotty v Kanadě v Brit. Kolumbii. – Pozůstatky osídlení indiánským kmenem Haida, zachována část vesnice (obydli, totemy, pohřební sloupy). Památka svět. kult. dědictví UNESCO.

Anthozoa $\supset$ korálnatci

anthrachinon, 9,10-anthrachinon – aromatický diketon odvozený od anthracenu $\text{C}_{14}\text{H}_{10}$; žluté jehličkovité krystalky; použití k výrobě barviv a peroxidu vodíku; $\square$ *farm.* deriváty a. se vyskytují v houbách, v některých čedičích jednoděložných a dvouděložných rostlin. U mechorostů a nahosemenných chybějí. Ojediněle se vyskytují i u živočichů. Je známo asi 40 různých typů (dianthron).

Anthrachinon

Anthropoidea $\supset$ opice

Anthurium, chvostokvět – jednoděložná rostlina z čeledi áronovitých s červeným nebo až bílým toulcem.

antianemika [-ty-], prostředky proti chudokrevnosti (anémii).

antiarytmika [-ty-], léčiva, která při poruchách srdečního rytmu normalizují vznik a rozvod impulzů v srdečním svalu.

antiastmatika [-ty-ty-], léčiva používaná při průduškovém astmatu v závislosti na pův. onemocnění (např. antihistaminika při astmatu alergického pův.) a na jeho průběhu (např. bronchodilatancia).

antibiotika [-ty-ty-], org. látky vytvářené mikroorganismy nebo synteticky připravené, které i v nízkých koncentracích (10^{-5} g/ml) zabraňují pomnožování bakterií (a. bakteriostatická) nebo je hubí (a. baktericidní). Některá a. působí proti houbám (polyenová a.) a nádorům.

antibióza [-ty-], potlačování životních projevů jednoho organismu jiným organismem. $\supset$ symbióza

antiblokovací systém $\supset$ ABS

anticipace [-ty-], předjímání, předvídaní, předzvěst; $\square$ *fil.* předběžné přesvědčení, že něco, co nebylo dokázáno, je pravda.

antická demokracie [-ty-], forma ant. státu, rozvíjející se ve starověkých, zejm. fec. městech, později i v Římě. Byla přímou demokracií, tj. organizací všech dospělých svobodných občanů (mužů). Obč. práva neměli přistěhovalci, cizinci a otroci.

antická hudba [-ty-], hud. projev starověkých Řeků (jednohlasý sólový nebo sborový zpěv s doprovodem nástrojů) byl spojen úzce s poezií, divadlem a tancem; hud. teorie (Pythagoras, Aristotelés, Platón) se stala vzorem evr. středověké hud. teorie. Římané přejali hud. teorii i praxi od Řeků; hudba se uplatňovala v divadle, cirku a při hostinách; pramenem je spis *De institutione musica* (O základech hudby) od Boëthia (480–524).

antická literatura $\supset$ řecká literatura antická; římská literatura

antické divadlo [-ty-], fec. a římské divadlo ve starověku od 6. st. př. n. l. v oblasti Středomoří a Blízkého východu. Vznikly zde základy evr. divadla a dramatu. Poč. v Řecku v souvislosti s kultem boha Dionýsa, jehož každoroční oslavy se proměnily v pořádání div. her formou soutěže. Tragédie se vyvinuly z *dithyrambu* a komedie z improvizovaných falických písní *kommos*. Autory tragédie byli Aischylos, Sofoklés a Euripidés, starou atickou komedii reprezentuje Aristofanés a novou atickou komedii Menandros. Uváděly se tři tragédie jednoho autora (trilogie) doplněné satyrským dramatem. Hrál se v přír. divadlech (*theátron*) stavěných ve svazích; div. prostor se skládal ze stupňovitého půlkruhového hlediště, orchestry a prosceňia, za kterým stála budova (*skéné*). 338–326 př. n. l. první kamenné divadlo v Athénách pro 10 000 diváků, další vznikla v Epidauru a Efesu. Zpočátku hráli dva herci, Sofoklés zavedl třetího. Hrál se ve slavnostních kostýmech s maskami, ženské role hráli muži. V období helénismu vznikly herecké spolky k pořádání představení. – Řím. divadlo se konalo v rámci svátků a scénických her (*ludi scaenici*) a napodobovalo řecké. 204 př. n. l. přenesl do Říma Livius Andronicus (asi 284–asi 204) řeckou tragédii a komedii, Naevius (asi 270–asi 200) vytvořil římské drama, vznikly žánry *fabula togata* (římská komedie) a *fabula palliata* (řecká komedie), ozn. podle kostýmů herců. Z autorů komedií vynikli Plautus a Terentius. Dalšími žánry byly attelána, pantomimus a mimus (herci – poprvé i ženy – předváděli kratší parodie a satiry na různá témata). Vznikla kamenná divadla podle fec. vzoru, ovšem ve volném prostoru, a změnila se v uzavřenou budovu s půlkruhovým hledištěm, půlkruhovou orchestrou a jevištěm s bohatou soch. výzdobou.

Achilles a Ajax hrající v kostky, detail výzdoby řecké amfory z 6. st. př. n. l.

antické výtvarné umění [-ty-] a) umění národů ant. světa, zejm. starověké umění egejské, fec., etruské, římské, rané kř. a rané byz.; b) v užším smyslu fec. a římské umění ant. starověké. Řec. navázalo na egejské výt. umění, překonalo je v archaickém období (8. st. až 1. pol. 5. st. př. n. l.) a dospělo k vl. výt. projevu ve všech oborech tvorby. V klas. období (480–1. pol. 4. st. př. n. l.) jsou nejvýznamnějším projevem architektury sloupové chrámy v dórickém, iónském a korintském řádu, klas. malba (vázové malířství) a sochařství (Feidiás, Myrón, Polykleitos z Argu, Praxitelés, Skopás) dospěly k rovnováze ušlechtilého typového idealismu a realismu. V helénistickém období (do 1. st. př. n. l.), kdy se fec. panství rozšířilo na východ a došlo k prolínání fec. a orient. prvků, přešla klas. měřenost k projevům naturalismu a k formalismu. Arch. rozvíjela tech. stavby (maják na ostrově Faros, vododvody) a divadla, kombinovala arch. řády, pův. tektonické články měnila na dekorativní. Malířství rozvinulo žánr a krajinomalbu. Pro soch. (monumentální i drobná terakotová plastika) se stal typický dynamismus, zobrazování krajnosti a individualizovaný portrét vč. karikatury. Po 2. st. se začaly napodobovat klas. vzory. Řec. výt. umění ovlivnilo zejm. umění ant. Říma, programově se k němu přihlásila renesance. – Řím. výt. umění (3. st. př. n. l. – 5. st. n. l.) přetavilo prvky etruského, z něhož vyšlo, a silný fec. vliv v osobitý projev, na němž stavělo pozdější evr. umění. Proti fec. článkové architektuře stavělo masivní zděné stavby s novými prvky (oblouk, klenba), v plastice a malbě se uplatnil realismus (individuální portrét, konkrétní hist. děj) na rozdíl od fec. sklonu k typizaci a harmonii.

anticyklona $\supset$ tlaková výše

antičástice [-ty-], objekt existující ke každé elementární částici; má s ní stejnou hmotnost, spin a dobu života, opačné znaménko el. náboje, mag. momentu a některých kvantových čísel. Při srážce a. s částicí dochází k anihilaci.

antidepresiva [-ty-], léčiva ze skupiny psychofarmak používaná k léčení chorobného smutku, stísněnosti a deprese. ⊃ thymoleptika

antiidiabetika [-tydy-ty-], léčiva používaná při cukrovce (*diabetes mellitus*) u pacientů, jejichž onemocnění nelze zvládnout dietou. Zákadní a. je injekčně podávaný inzulín. U části pacientů je možno použít perorální a. (např. látky podobné sulfonamidům), které snižují obsah glukózy v krvi.

antidota [-ty-], protijedy – látky používané k zrušení účinků jedů nebo při předávkování léky.

antidumpingová opatření [-tydam-], souhrn opatření vlády daného státu směřujících k ochraně proti různým formám dumpingu, např. antidumpingové clo. – V ČR platí od 1997 zákon na ochranu před dovozem dumpingových výrobků.

antiepileptika [-ty-ty-], antikonvulziva – léčiva potlačující vznik epileptických záchvatů tím, že snižují pohotovost ke vzniku křečí. Pův. se jako a. používaly některé barbituráty, později byla syntetizována řada látek se specifickým účinkem na motorickou oblast kůry mozku.

Antičásticová rada národního osvobození Jugoslávie [-ty-ty-ty-], AVNOJ – nejvyšší polit. orgán kom. křídla jug. rezistence za 2. svět. války; partyzánský parlament složený ze zástupců všech národů Jugoslávie a reprezentantů různých polit. stran a směrů. Od svého vzniku 1942 ovládána komunisty, 1943 zbavila emigrační vládu a krále pravomocí, 1945 po doplnění několika nekom. poslanci přeměněna v prozatímní parlament.

antiferomagnetismus [-ty-tyz-], vlastnost látek (antiferomagnetik) spojená s existencí obv. vzájemně paralelně orientovaných, stejně velkých mag. dipólových momentů, vedoucích k nulové spontánní magnetizaci. A. existuje pod tzv. Néelovou teplotou, nad touto teplotou se látka chová jako paramagnetikum.

antiflogistika [-ty-ty-], léčiva působící proti zánětům. Patří k nim některé steroidy a některá analgetika-antipyretika.

antifona [-ty-], v gregoriánském chorálu zpívaný verš, obv. před žalmem a po něm. Od baroka též sborové a orch. skladby pro potřeby chrámové hudby.

antigeny [-ty-], látky schopné vyvolat za vhodných podmínek specifickou imunitní reakci (tvorbu protilátek, buněčné reakce nebo specifickou imunologickou toleranci).

Antigona [antygona], □ *fec. mytol.* dcera Oidipa a lokasté. Provázela otce do vyhnanství. Když po návratu do Théb pohlíbila přes král. zákaz svého bratra, byla zavražena do hroby, kde se oběsila.

Antigonovci [antygonoenci], mak. dynastie, založená diadochem Antigonem I. († asi 301 př. n. l.). 276 př. n. l. dobyli Makedonii a porazili koalici Athén a Sparty podporovanou Egyptem. Rozšířili svou moc v Řecku a spojili se 215 př. n. l. s Hannibalem v první mak. válce proti Římanům. Ve druhé mak. válce prohráli a uzavřeli pro Makedonii nepříznivý mír.

antigorit ⊃ serpentín

Antigua [antygva], Antigua Guatemala – m. ve stř. Guatemale, záp. od hl. města. – Původní hl. m. Guatemaly, postižené 1773 zemětřesením; zachovány památky koloniální architektury 18. st. (univ., klášter Santa Clara); památka svět. kult. dědictví UNESCO. Od 1776 je hl. m. Guatemala.

Antigua a Barbuda [antygva], angl. Antigua and Barbuda – stát na stejnojmenných ostrovech v sev. části Malých Antil; 442 km², 65 000 obyv. (1995), hl. m. Saint John's. – Sopečné o. s trop. podnebím, zmírnovaným oceánskými vlivy. – 94,4 % černochů, 3,5 % mulatů. Úřední jaz. angličtina. Náb. protest. (hl. anglikáni). Kojenecká úmrtnost 19 ‰, stř. délka života 72 let (1995). – Agrární stát s rozvíjejícím se cest. ruchem. HNP 9 385 US \$/obyv. (1995). Pěst. cukrové třtiny, bavlníku, zeleniny, trop. ovoce. Chov skotu, prasat, drůbeže; rybolov. Prům. zpracovává zeměd. plodiny. Rafinerie ropy. Výř. spotřební elektroniky. Cest. ruch vytváří asi 50 % HDP. Přístav Saint John's, mez. letiště Vere Bird. Měn. jed. 1 východokaribský dolar (XCD) = 100 centů. – Státní zřízení: konstituční monarchie, v čele britská královna; dvoukomorový parlament.

Antigua a Barbuda – dějiny

1493	objevení Antiguy K. Kolumbem
1620	pokus o šp. osídlení
1667	Antigua anglickou kolonií
1668	Barbuda anglickou kolonií
1871 – 1958	součást brit. kolonie Závětrných ostrovů
1958 – 62	člen Západoindické federace
1967	přidružený stát Velké Británie s vnitřní samosprávou
1981	parlamentní monarchie; přijata ústava; nezávislost v rámci brit. Společenství; člen OSN a OAS

antihelmintika ⊃ anthelmintika

antihistaminika [-ty-ny-], léčiva bránící vzniku nebo působení histaminu, který se podílí na projevech alergie a vyvolává též zvýšenou sekreci žaludeční šťávy. Podle toho, na který typ receptoru působí, se používají a. k léčení alergie nebo k léčení vředové choroby.

antihmota [-ty-], hmota složená z antičástic.

antihypertenziva [-ty-], léčiva snižující krevní tlak; např. látky působící na centrální nervový systém, na vylučování solí (diuretika) a na cévní stěny (vasodilatancia).

antika [-ty-], období starověkého Řecka a Říma. Typickým znakem byla městská civilizace a jednotná kultura založená Řeky, kteří rozvíjeli krétsko-mykénské tradice. Klas. obdobím bylo 5. st. př. n. l. Ve 2. pol. 4. st. př. n. l. začalo období helénismu. Ve 3.–5. st. n. l. nastal úpadek ant. civilizace.

antiklimax ⊃ gradace

antiklinála [-ty-], ohyb vrstev horniny či souboru hornin do oblouku nahoru; v jádru se

nacházejí st. vrstvy, v obalu mladší. ⊃ synklinála

antikoagulancia [-ty-], léčiva bránící srážení krve.

antikoncepce [-ty-], ochrana před početím pomocí mechanických (prezervativ, nitro-želézní těliska) a hormonálních prostředků a antikoncepčních metod.

antikonvulziva ⊃ antiepileptika

Antikristus [-ty-], Antikrist – protivník, protihráč Krista. Novozákonní představa A., který vyšel z lůna křesťanstva a bojuje proti Kristu, hrála roli v kritice zlořádů středověké církve.

antikva [-ty-], rod latinkového písma klasického tvaru. Výrazné stínování a patky v tloušťce vlasových čar.

antipyly [-ty-], rod sudokopytníků střední velikosti. Obývají pouště a stepi Afriky a Asie, obv. žijí ve stádech.

Antily [-ty-], dříve Západoindické souostroví, šp. Antillas, fr. a angl. Antilles – řetězec ostrovů ve Stř. Americe od Yucatánského poloostrova k pobřeží Venezuely. Člení se na Velké a Malé Antily.

antimalarika [-ty-], léčiva používaná k chemoterapii malárie. Přerušují vývoj plasmodia v lidském organismu. Nejstarším a. je chinin.

antimon [-ty-], lat. *stibium*, Sb – amfoterní chem. prvek skupiny V A; ox. č. –3, 3, 5; šedý kov, žluté krystaly nebo černá amorfní látka; at. č. 51; rel. at. hm. 121,75; t. t. 630,74 °C; t. v. 1 635 °C. Trigonální minerál, tvrdost 3,5, kovově lesklý; vyskytuje se na rudních žilách. Rudy: antimonit Sb₂S₃, kermesit (antimonový květ) Sb₂O₃; užití k ztvrdování slitin měkkých kovů.

Krystal antimonitu

antimonit [-ty-ny-], romboický minerál, sulfid antimonit Sb₂S₃; tvrdost 2, dokonale štěpný, tvoří sloupečky až jehličky, kovově šedý s odstínem do modra. Vyskytuje se na rudních žilách.

antimykotika [-ty-ty-ty-], léčiva proti mykózám. Dělí se na fungicida, která působíce mykózy usmrcují, a na fungistatika, která tlumí některé jeho životní funkce.

antimomie [-ty-], protimluv, paradox, aporie; dvojice výroků, jež se navzájem vylučují, třebaže samy o sobě se jeví jako dostatečně zdůvodněné.

antimomie lháře [-ty-], jeden z klas. log. paradoxů; formulován ve starověku: Kréť an Epimenidés prohlásil, že všichni Kréťané jsou lháři; mluví-li pravdu, pak je lhář i on, lhář-li, pak Kréťané ani Epimenidés nejsou lháři. Přes chybný poslední závěr (správně: alespoň jeden Kréťan není lhář) tento paradox vede k nutnosti rozlišování jazyka a metajazyka.

Antiochos III. Veliký [antyochoš], 242–187 př. n. l., syrský král z dyn. Seleukovců; ovládl Parthii, Baktrii a Arménii; 192–189 prohrál ve válce s Římany a musel odstoupit území v Malé Asii.

Antiochos IV. Epifanés [antyochoš], †164 př. n. l., od 175 př. n. l. syrský král z dyn. Seleukovců. 168 dobyl Egypt, ale po zároku Římanů ustoupil. Náslilnou helénizaci Židů vyvolal povstání Makabejských.

antipatie [-ty-ty-ty-], odpor, nechuť i nelibost ve vztahu k určitým osobám, činnostem, věcem. Dána obv. některou formou negativní zkušenosti, často ovšem jde o podvědomé příčiny, reakce či impulzy.

Antipatros [antypatros], asi 400–319 př. n. l., mak. vojevůdce za Filipa II. a Alexandra Velikého. Po Alexandrově smrti zvolen 321 př. n. l. regentem jeho říše.

antipod ⊃ enantiomerie

antipyretika [-ty-ty-ty-], látky snižující horečku a působící analgeticky.

antisaprobie ⊃ saprobiologie

antisemitismus [-ty-tyz-], projevy rasové, národnostní a náb. nesnášenlivosti a nepřátelství vůči Židům (opovržení ke způsobu života, nenávisť a práv. diskriminace, pogromy, genocida).

antisepe [-ty-], ničení choroboplodných mikroorganismů nebo jejich spor dezinfekčními prostředky na povrchu těla nebo v tělních dutinách, popř. na povrchu nástrojů, které nelze podrobit sterilizaci. Do chirurgie a. zavedl angl. chirurg J. Lister (1827–1912), který první antiseptickou operaci provedl 1865 (k a. užíval roztok kyseliny karbolové).

antispastika ⊃ spasmolytika

antíteze [-ty-ty-], protiklad; □ *liter.* přirovnání kontrastem, zdůrazněním rozdílů; a. může být trojčlenná (obraz, jeho popření, závěrečný obraz), nebo dvojčlenná (neúplná, tj. bez střední části).

antitoxiny [-ty-ty-], protilátky, vytvořené v cizím organismu; váží se s příslušným bakteriálním toxinem, a tím blokují jeho účinky. Užití k pasivní imunizaci.

antitrustové zákony ⊃ protitrustové zákony

antitusika [-ty-ty-], léčiva snižující frekvenci a intenzitu kašle tlumením dýchacího centra v prodloužené míše, například kodein, nebo ovlivňováním periferních receptorů.

antiulcerosa [-ty-óza], léčiva používaná k léčení vředové choroby. Patří k nim anacida, některá antihistaminika a látky, které podporují hojení poškozené sliznice. Pokud se na vzniku vředové choroby podílejí bakterie, používají se též některá antibiotika a chemoterapeutika.

antiuratika [-ty-ty-ty-], urikosurika – léčiva používaná k léčení dny. Snižují tvorbu kyseliny močové vzniklé metabolismem purinů nebo zvyšují její vylučování ani.

antiutopie ⊃ utopie

antivirotika ⊃ virostatika

antivirový program [-ty-ty-], □ *výp. tech.* program, který slouží na ochranu před počítačovými viry. Antivirové programy se dělí na a) scannery – programy detekující přítomnost virů; b) cleanery – programy odstraňující již existující virovou nákažu; c) programy průběžně kontrolující přenosy dat v počítači a snažící se bránit šíření počítačových virů. A. p. jednotlivých typů existují samostatně nebo jsou řešeny jako jednotné balíky zajišťující všechny funkce spojené s antivirovou ochranou.

Antofagasta, m. v sev. Chile na pobřeží Tichého oceánu v zálivu Bahia Jorge; 221 200 obyv. (1991). Hut. neželezných kovů, chemie, zpracování ryb. Důl. přístav (vývoz mědi, síry, ledu). Mez. letiště. – Zal. 1870.

Antoine [antoan] André, 31.1.1858–19.10.1943, fr. režisér a herec; průkopník evr. div. moderny (1887 zal. první naturalistické divadlo Théâtre Libre, 1896 Théâtre Antoine). Od 1916 film. režisér (*Dělníci moře*, *Dívka z Arles*).

antologie, výbor z lit. děl více autorů. ⊃ almanach

Anton Karel, 25.10.1898–12.4.1979, č. film. režisér (něm. filmy *Cikáni*, *Pohádka máje*, první č. zvukový film *Tonka Šibenice*); od 1934 v zahr. (Francie, SRN).

Antonello da Messina, asi 1430–mezi 14. a 25.2. 1479, it. malíř rané renesance (portréty, oltární obrazy). Rozšířil v Itálii novou niz. techniku olejomalby, která vystřídala temperové barvy.

Antonescu [antonesku] Ion, 14.6.1882–1.6.1946 (popraven), rum. maršál a diktátor. 1937–38 min. obrany. 1940 v době vnitřní krize jmenován předsedou vlády, donutil krále Carola II. k rezignaci a prohlásil se vůdcem Rumunska. Iniciovat vstup Rumunska do 2. svět. války na straně Německa. 1944 při převratu zatčen, 1946 odsouzen k trestu smrti.

Antonioni [antonjóny] Michelangelo, *29.9.1912, it. režisér dokumentárních a hraných filmů (*Výkřik, Noc, Červená pustina, Zvěšena, Povolání: reportér, Identifikace jedné ženy*).

Antonius ⊃ Marcus Antonius

Antony Bohdan Ihor, 5.10.1909–6.7.1937, ukr. básník z prostředí národnostní menšiny v tehdy pol. Lvově (sbírka *Rotace*).

antonyma, opozita – slova opačného významu (*světlo* – *tma*, *ostrý* – *tupý*). ⊃ homonyma; synonyma

antracit ⊃ kaustobolit; uhlí

antraknózy, choroby rostlin, způsobené hl. houbami rodu *Colletotrichum* a *Gleosporium*, projevující se skvrnitostí na nadzemních částech rostlin, hl. luskovin, lnu, jetele, okurek a melounů, rybizu a révy vinné.

antraxoxen, □ *miner.* černohnědý zemní vosk.

antrax, sněž slezinná, uhlák – vážné celkové onemocnění zvířat a lidí. Původcem je *Bacillus anthracis*, objevený 1849 A. Pollenderem (1800–1879). Objev 1876 potvrzen R. Kochem.

Antro della Corchia [korkja], propast, součást jeskynní soustavy Fighiera-Farolfi-Corchia (dl. 40 km, hluboká 1 208 m) v Itálii v Toskánsku na J Apuánských Alp; 1 200 m n. m., hluboká 950 m.

antropické půdy, antroposoly – půdy přetvořené člověkem z přír. půd výraznými antropogenními procesy (hluboká akumulace humusu, změna vod. režimu) a půdy vytvářené na antropických substrátech, např. haldy.

antropický princip, □ *fil.* otázka po „volbě“ základních kosmologických parametrů při vzniku vesmíru a problém, zda mohl vzniknout i za jiných výchozích zákonitostí.

antropocentrismus, □ *fil.* názor, podle nějž je člověk centrem i cílem světa či vesmíru.

antropofagie ⊃ kanibalismus

antropofyty, rostliny cizího původu, úmyslně zavedené (kulturní, léčivé a okrasné rostliny) nebo neúmyslně zavlečené (plevele). Tvůří asi 40 % č. flóry.

antropogeneze, proces vzniku, vývoje a utváření člověka jako biol. a soc. bytosti.

antropogenní jevy, tvary a procesy, které vznikají přímou činností člověka nebo jsou jejím následkem (výsypky, lomy; pokleslá, zaplavená nebo vysušená území).

antropogenní uložení, uložení vzniklé činností člověka (skládky, navážky, násypy, haldy) nebo jako důsledek jeho činnosti (jilovitě sedimenty vznikající vodní erozí zeměd. půd).

antropochorie, rozšiřování semen, plodů, výtrusů činností člověka.

antropoid, primát z podřádu opic, např. lidoop.

antropologický typ, často a zákonitě se vyskytující kombinace vlastností (např. vzhled osoby), které se projevují u určité skupiny lidí. Lidé mající určitý počet stejných vlastností patří ke stejnému antropologickému typu.

antropologie, věda o člověku v nejšířším slova smyslu. Studuje celkový tělesný stav a variabilitu jednotlivých tělesných znaků u souč., hist. a předhist. skupin obyvatelstva.

antropomastika ⊃ onomastika

antropometrie, metody měření lidského těla.

antropomorfismus, přenesení lidských vlastností a charakteristik na přír. síly a mytol. bytosti. Antropomorfní původ náb. představ zastával již Xenofánés, později osvícenci a L. Feuerbach.

antropomotorika, věda zkoumající pohybové předpoklady a projev člověka, jejich vývoj a vztah k pohybové výkonnosti; podobor kinantropologie.

antroposociologie, sociol. disciplína odvozující sociální postavení jedince od jeho anat. znaků.

antroposoly ⊃ antropické půdy

antropozofie [fec., moudrost o člověku], učení vycházející z novoplatonismu a ind. filozofie. Tvrdí, že člověk má obnovit ztracené spojení s vyššími světy a odtud uvést svůj život. Zakl. R. Steiner (1861 až 1925). Podle a. byly vytvořeny alternativní pedagogika a školství.

antropozoonózy, infekční onemocnění primárně postihující zvířata, z nichž se mohou příležitostně přenášet na člověka, zejm. při styku s nemocnými zvířaty. Původci a. jsou bakterie (brucelóza, tuberkulóza, vozňivka, listerióza, salmonelózy, tularémie), chlamydie (ornitóza, psitakóza), viry (vzteklina, slintavka), leptospiry a prvoci (toxoplazmóza). Zvl. typem jsou helmintozoonózy vyvolané parazity (trichinelóza, teniariynchóza). Vnímavost k bakteriálním původcům je buď širší pro řadu živočišných druhů (salmonelózy), nebo naopak úzká (vozňivka). Na šíření původců se významně podílí hmyz, je potvrzena tzv. přírodní ohniskovost nákaz.

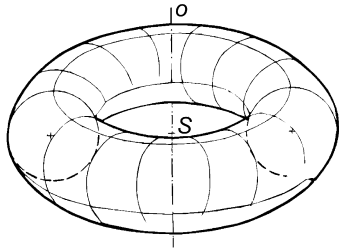
antuka, dřív z mletých pálených cihel; používá se jako povrchová vrstva venkovních sportovních hřišť.

Antwerpen, fr. Anvers, č. Antverpy – provincie v sev. Belgii; 2 867 km², 1,62 mil. obyv. (1993), správní středisko m. Antwerpen.

Antwerpen, fr. Anvers, č. Antverpy – m. v sev. Belgii na dolní Šeldě, správní středisko stejnojmenné provincie; 459 072 obyv. (1994). Přístav; středisko obchodu. Prům. stroj. (loďařský, automobilový), petrochem., potr. (cukrovarnický). Tradice broušení diamantů. Dop. křížovatka, mez. letiště. Kult. centrum Vlámů. Tři univ. (1852, 1965, 1971). Místo konání OH 1920. – Zal. v 7. st., ve 14.–15. st. člen hanzy. 1579 přistouplí k utrechtské unii, ale dobytí Španěly a začlenění do Šp. (od 1714 Rak.) Nizozemí. 1794 až 1814 součást Francie, 1815–30 Spojeného král. nizozemského, od 1830 Belg. království.

anuely ⊃ byliny

anuita, úmor – forma splácení dluhu; pravidelná, obv. roční umořovací splátka, kterou se splácí dlouhodobé dluhy, např. hypotéky.

Anuloid

anuloide, torus – plocha vytvořená rotací kružnice kolem přímky *o*, která leží v rovině této kružnice a neprotíná ji.

Anura ⊃ žáby

anxiozita, chorobná úzkostnost. Převládající pocit úzkosti při jakémkoli kontaktu s neznámou osobou nebo prostředím.

anýz, bedrník anýz – jednoletá bylina z čeledi miřkovitých s heterofylií. Plody (nažky) se užívají v potr. a lih. prům., obsahují silici.

ANZAM, tajná dohoda o voj. spolupráci Velké Británie, Austrálie a Nového Zélandu pro obranu Malajska; uzavřena 1949, 1971 na ni navázal ANZUK.

Anzoátegui [anconateigi], spolkový stát Venezuely mezi Karibským mořem a dolním Orinokem; 43 300 km², 859 758 obyv. (1991), správní středisko Barcelona. Těžba ropy a petrochemie (El Tigre, Puerto la Cruz). Chov dobytka (llanos).

ANZUK, voj.-polit. bezpečnostní pakt Austrálie, Nového Zélandu, Malajsie, Singapuru a Velké Británie; vznikl 1971. Navázal na ANZAM.

ANZUS, voj.-polit. tichomořský bezpečnostní pakt Austrálie, Nového Zélandu a USA; zal. 1951. Cílem paktu bylo blokovat voj. expanzi komunismu, zejm. v oblasti jv. Asie.

aoidos [aoidos], skladatel a přednášeč epických básní v ant. Řecku. ⊃ rapsod

aorist, slovesný čas vyjadřující děj prostě minulý; např. v řečtině, staročeštině. ⊃ čas slovesný

aorta ⊃ srdečnice

Aostalli [avostali] Ulrico, †10.5.1597, italský renesanční stavitel pracující na stavbách na Pražském hradě; stěžejním dílem je zámek v Litomyšli s G. B. Aostallim (†1575).

Apači, vl. jm. Dine – skupina indiánských kmenů na pomezí jz. USA a sev. Mexika. Pův. kočovní lovci a sběrači, část zemědělci (vliv Pueblanů).

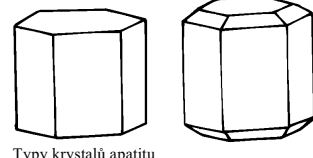
apage, **atanas** [lat.], fec. hypage, Satana – odstup, satane, pokušitel; přeneseně nepokoušej, nesváděj ke hříchu, k nepravosti.

Apalačské pohorie, angl. Appalachian Mountains – horská soustava ve vých. části USA a jv. Kanadě, dlouhá 2 600 km; Mitchell, 2 037 m. ⊃ Great Smoky Mountains

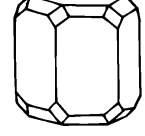
apartheid [hol., oddělování], oficiální rasistická doktrína v JAR po 2. svět. válce; formálně proklamovala nutnost oddělené koexistence jednotlivých rasových komunit v JAR, její realizace zák. cestou však ve skutečnosti zaručovala nadvládu bělošské minority a její ekon. výhody a diskriminovala zejm. černošskou většinu. Odpor proti a. potlačován represemi (popravy za polit. delikty, střelba do demonstrací). Z důvodu a. byla JAR od 60. let v mez. izolaci, od poč. 90. let byl systém a. postupně odstraňován. Prozatímní dem. ústava z května 1994 definitivně ukončila systém apartheidu. ⊃ segregace

apatie [-ty-, fec. *pathos*, cit], □ *psychol.* netečnost vůči podnětům z okolí; zeslabení emočních reakcí na přijímané informace. Vyskytuje se při některých psychických onemocněních; □ *fil.* stav bez vášně, hostejnost, pasivita. V etice učení kynické školy a stoiků o fil. klidu, jenž je základem fil. poznání a jednání.

apatit [-ty-], hexagonální minerál, fosforečnan vápenatý s podíly fluoru, chloru, popř. skupiny (OH); zrnitý, nebo v různobarevných krystalech, tvrdost 5.

Typy krystalů apatitu

apatrida ⊃ bezdomovec

apeiron [apejron, fec.], neomezeno, nekonečno; Anaximandros z Milétu tak nazýval kvalitativně nediferencovanou a snad i prostorově neomezenou pralátku. Později termín pro prostorové, časové a mat. nekonečno.

apeiron aér ⊃ Anaximenes z Milétu

apelace, □ *právo* a) odvolání; b) soustava opravného řízení, zejm. soudního, v níž odvolací orgán projedná rozhodnutí nižšího orgánu, napadené odvoláním, zásadně znovu a sám je potvrdí, změní či zruší (v odvolacím řízení lze uplatnit nové skutečnosti a důkazy). ⊃ kasace

apelativum [-ty-], □ *jaz.* obecné jméno.

Apellés, 2. pol. 4. st. př. n. l., fec. malíř na dvoře Filipa II. Makedonského a Alexandra Velikého. Dílo se nezachovalo.

apendix [-dy-], dodatek; □ *lék.* výběžek, vyčníhající část různých orgánů. *A. vermiformis* – slepé zakončený červovitý přívěsek poč. části tlustého střeva, ozn. slepé střevo.

Apeninský poloostrov [-ny-], it. Penisola di Appennino – v již. Evropě, vyčníhá do Středozemního moře; asi 149 000 km². Převážně hornatý (Apeniny), s pobřežními nížinami. Na A. p. leží větší část Itálie, San Marino a Vatikán.

Apeniny [-nyny], it. Appennino – h. soustava v Itálii, nejvyšší Abruzzi (Corno Grande, 2 914 m). Tvůří páteř celého poloostrova v délce 1 500 km od Alp po Kalábrii. Vyvrážděna ve třetihorách.

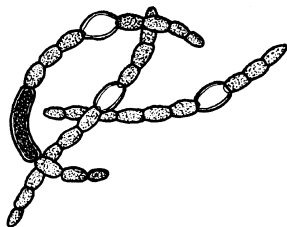
apertura, otvor, otevření; a) velikost otvoru opt. soustavy; b) numerická (číselná) a. – míra světelnosti objektivů (hl. mikroskopických); součin indexu lomu opt. prostředí, v němž je předmět umístěn, a sinu úhlu svíraného hl. osou objektivu a okrajovým paprskem svazku, vymezeného aperturou.

aperturní syntéza, radioastr. metoda pozorování. Využívá interferenci signálů přijímaných soustavou radioteleskopů umístěných ve vzáj. vzdálených polohách. Největší systém radioteleskopů pro a. s. má délku 5 km, byl vybudovaný pod vedením angl. astronoma M. Ryleho (1918–1984) v brit. Cambridgi.

apetence, chuf, touha, obv. erotická, sexuální.

apetenční chování, soubor aktivit (prvků chování) vedoucí k bezprostřednímu uspokojení některé aktuální potřeby, např. hladu.

apex, □ *biol.* vrchol některých orgánů.

Aphaniomenon

Aphaniomenon [afany-], rod vláknitých sinic vytvářejících až 2 cm dlouhé kolonie. V planktonu č. rybníků a tůní součást vod. květu.

Apia [apja], hl. m. Nezávislého státu Samoa, na sev. pobřeží o. Upolu; 32 859 obyv. (1991). Letiště, přístav. – Na místě st. osídlení se od poč. 19. st. usazovali evr. kolonisté, od 1959 hl. město

Apicomplexa [-ko-], výtrusovci – kmen prvoků. Vysoce specializovaní cizopasnici bezobratlých i obratlovců; např. krvinkovky, koccidie. Vyskytují se u nich rodozměna.

Ápis, eg. Hapi – ve starověkém Egyptě posvátný černý býk s bílou lysinou; symbol plodnosti.

aplanace ⊃ planace

aplanát, objektiv s odstraněnou otvorovou a barevnou vadou, komou a zkruslením, ale se zorným úhlem omezeným astigmatismem.

aplazie, vrozené chybění orgánu nebo části těla způsobené poruchou vývoje.

aplikace, použití, uplatnění, přiložení, přenesení; □ *výt. um.* dekorativní prvek různým způsobem upevňovaný na zákl. materiál.

aplikační programové vybavení, □ *výt. tech.* programové vybavení určené pro provádění specifické funkce požadované uživatelem počítače.

aplikované umění ⊃ užité umění

apocentrum ⊃ apsida

apodiktika [-dykty-], apodiktické soudy, platné bezpodmínečně, bez výjimky. Soud log. zdůvodněný, a proto nepopíratelný, vyjadřuje logickou nutnost. Lze v něm namísto výrazu *nutno* použít též obecný kvantifikátor nebo jen obecný soud, např. výrok (*každý člověk je smrtelný*). Pojem zavedl Aristotelés, podle I. Kanta jsou a. mat. axiomy.

apogeum, odzemi – bod na dráze Měsíce nebo umělé družice Země nejvíce vzdálený od středu Země. ⊃ apsida; perigeum

apochromát, opt. soustava s korigovanou otvorovou a primární a sekundární barevnou vadou, vhodná pro barevnou a reprodukční fotografii, pro mikroskopý.

apokalypsa [fec., odhalení, zjevení], lit. dílo rozšířené v žid. prostředí v období helénismu. Pomocí fantastických obrazů jsou v a. líčeny děsivé události, které brzy nastanou při konci dějin, které ale nezabrání, aby Bůh nastolil svoji vládu. ⊃ Daniel; Zjevení Janovo

apokopa, □ *jaz.* vypuštění, zánik hlásky na konci slova (*země > zem*). ⊃ apostrof; elize
apokryf [fec. *apokryfos*, utajený], □ *náb.* spis, který nebyl pojat do kánonu *Starého zákona* nebo *Nového zákona*, ačkoli je podobného obsahu (*Kniha Henochova*, *Tomášovo evangelium*); b) protestantská deuterokanonická kniha; c) nepravý nebo podvržený spis; □ *liter.* útvar moderní literatury využívající známého motivu k alegorické či parodické konfrontaci s novým výkladem (*Apokryfy K. Čapka*).

apolita ⊃ bezdomovec

Apollinaire [apolinér] Guillaume, 26.8.1880–9.11.1918, vl. jm. Wilhelm Apollinaris de Kostrowicki, fr. spisovatel a teoretik umění (*Peintres cubistes – Kubistické malíři*, manifest *L'Esprit nouveau et poètes – Nový duch a básníci*). Autor polytematické asociativní poezie (*Alcools – Alkoholy*, *Calligrammes – Kaligramy*), předchůdce surrealismu (*Les Mamelles de Tirésias – Prsy Tírésiovy*).

Podobizna G. Apollinaira od A. Modiglianiho

Apollo, am. program pilotovaných letů na Měsíc, zahájený 1961, předčasně ukončený 1972. Součástí bylo získání technických zkušeností s manévrováním na oběžné dráze (Gemini), konstrukce obří rakety (Saturn 5) a výzkum Měsíce sondami Ranger, Lunar Orbiter a Surveyor. Kosm. loď se skládala z velitelské, pomocné a měsíční (přistávací) sekce. Celk. hmotnost 46 t; tříčlenná posádka, z níž dva kosmonauti přistávali na Měsíc. A. 8 (1968) první pilotovaný let k Měsíci, A. 11 (20.7.1969; N. A. Armstrong, E. E. Aldrin) první přistání na Měsíc. Při 6 výpravách přivezeno 385 kg měsíčních hornin.

Přistávací sekce (lunární modul) kosmické lodi Apollo

Apollón, □ *fec. mytol.* bůh světla, slunečního jasu, umění, věštění a léčení; vládce delfské věštírny a Múz; syn Dia a Létó, bratr Artemidín. Zobrazován se zlatou lyrou a stříbrným lukem.

Apollónios z Perygi [apolónyos], asi 260–asi 190 př. n. l., *fec.* matematik. Autor prací o kuželosečkách. Jeho výsledky využil Ptolemaios u svého modelu sluneční soustavy.

apologétii, obránci; autoři spisů z 2. a 3. st. na obranu křesťanství.

apologetika ⊃ teologie

apomixie, vznik nového jedince obv. z neoplozené gamety.

apomorfe, vlastnosti (resp. znaky) u potomků, které neexistovaly u předka a které se vyskytují jako vývojová novinka jen u části potomků.

apoplexie ⊃ mrtvice

aporéma, sporná log. otázka; obtížně řešitelný myšlenkový problém, který z taktu položené otázky vyplývá. Obv. má charakter sofismatu.

aporie, obtížný či neřešitelný problém, paradox. Nejslavnější jsou Zenónovy a. (želva a Achilles, který ji nikdy nedohoní; letící šíp, který se nepohybuje).

apostaze, odpadnutí od víry – odmítnutí kř. nauky jako celku. ⊃ hereze

apostrof, odsuvník, ' – znaménko ozn. v písmu vypuštění hlásky (*pek'* místo *pekl*). ⊃ apokopa; elize

apostrofa, oslovení nepřítomné osoby, personifikované ideje nebo věci.

apostolové [fec. *apostolos*, vyslaný, posel] a) dvanáct učedníků vyvolených Ježíšem Nazaretským: Šimon Petr, Ondřej, Jakub a Jan (synové Zebedeovi), Filip, Bartoloměj, Matouš, Tomáš, Jakub (syn Alfeův), Tadeáš, Šimon Kananejský, Jidáš Iskariotský (po jeho sebevraždě zvolen Matěj); b) vyvolení svědkové vzkříšeného Ježíše Krista, zejm. Pavel z Tarsu; c) šifitelé křesťanství, např. a. Slovanů Cyril a Metoděj.

Apoštolská církev ⊃ letniční hnutí

Apoštolská církev Východu, starobylá vých. církev; oddělila se v 5. st. od antiochijského patriarchátu, odmítla odsouzení Nestoria na Efezském koncilu (odtud nestoriáni). Užívá východosyrský ritus. Působila v Persii a vých. Sýrii, rozsáhlou misií až do Indie a Číny. Uchovala a zprostředkovala ant. vzdělanost a písemnictví. Od 13. st. pronásledována islámem, s nímž předtím žila v dobré shodě. Pod tlakem pronásledování uzavřela část církve v pol. 15. st. unii s římskou církví (chaldejská církev). Nepočetné skupiny příslušníků žijí na Blízkém východě a v USA.

apostolská sukcese, nástupnictví apoštolů jako předpoklad souvislosti církve s jejím apostoľským původem. V římské církvi, pravoslaví a anglikanismu je garantována kontinuitou předávaného biskupského úřadu. Protestantismus mluví o vnitřní kontinuitě apostoľské víry.

Apoštolské vyznání víry, *Apostolicum* – stručná formulace zákl. obsahu kř. víry. Souč. znění pochází z 5. st., vyvinulo se ze stručnějšího vyznání říms., doloženého od 3. st. Uznáváno všemi kř. církvemi.

apostoľští otcové, autoři kř. literatury poapoštolské doby (do pol. 2. st. n. l.). Tyto spisy položily základy círk. řádů i některých dogmatických formulací.

apoteóza, přijetí, vyzvednutí mezi bohy, např. Homéra, Caesara; oslava hrdiny vůbec.

apothecium [-tě-], terčovitá (miskovitá) plodnice vřekovkytrusých hub a lišejníků.

apozice, □ *jaz.* ⊃ přístavek

appeasement [epizment, angl.], usmířovací politika ústupků, zejm. brit. diplomacie vůči Německu ve 30. letech 20. století. ⊃ clivedenská skupina

Appia [apja] Adolphe, 1.9.1862–29.2.1928, švýc. režisér, scénograf a teoretik. Zprvu inspirovan hud. dramatem R. Wagnera, později spolupracoval s E. Dalcrozem.

applet, □ *výt. tech.* program v jazyku Java, který lze vložit do hypertextové stránky služby World Wide Web. Jednotlivé a. jsou nezávislé na konkrétní platformě, protože jsou při svém provádění interpretovány (nikoli nejprve kompilovány do přímo spustitelného tvaru a pak spouštěny). Mohou běžet na libovolném počítači, na kterém je k dispozici interpret jazyka Java.

apreciace, □ *ekon.* zhodnocení měnového kurzu v režimu pružných (plovoucích) měnových kurzů, v jehož důsledku kupní síla domácí měny ve srovnání s kupní silou zahr. měny roste. ⊃ depreciace

apretura, konečná úprava (zlepšení vzhledu) tkanin, papíru, kůže.

aprobace, schválení, ověření, kvalifikace; způsoblost vyučovat určitý předmět na určitém druhu školy získaná ukončením předepsaného studia.

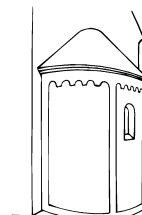
aproximace, přiblížení; nahrazení čísla vhodným blízkým číslem, např. Ludolfovo číslo π hodnotou 3,14. ⊃ diferenciál; regula falsi

APS, angl. advanced photo system – tříformátová fot. soustava; snímá na film o šířce 24 mm opatřený mag. vrstvou pro záznam interaktivní informace (pro zpracování a uživatele).

apsida, □ *arch.* prostor polygonálního či okrouhlého půdorysu, v němž bývá umístěn oltář; je přičleněn k chrámovému půdorysu, nebo ho ukončuje; □ *astr.* dvojice bodů na dráze kosmického tělesa, pohybujícího se kolem jiného tělesa, ve kterých je vzdálenost obou těles nejmenší (pericentrum) a největší (apocentrum); například perihélium a afélium planet, perigeum a apogeum Měsíce, družic. Spojnice obou apsid je přímka apsid, v důsledku gravitačních poruch dochází k jejímu stáčení.

Apulie, it. Puglia – kr. v již. Itálii; 19 357 km², 3,99 mil. obyv. (1991), správní středisko Bari. Pěst. obilnin, olivovníku, vinné révy, fíkovníku, tabáku, zeleniny. Prům. ve městech na pobřeží.

Apure, spolkový stát Venezuely v Orinocké nížině; 76 500 km², 285

půdorys

Apsida

412 obyv. (1991), správní středisko San Fernando de Apure. Rídce zalidněná země. obl. s dominujícím chovem skotu. Trop. lesy, těžba dřeva.

Aquincum [akvinkum], řím. voj. tábor na místě dnešní Budapešti. Od konce 1. st. sídlo legie, která za válek Marka Aurelia válčila na sl. území (Trenčín).

Aquitaine [akiten], č. Akvitánsko – kr. v jz. Francii u Atlantského oceánu; 41 308 km², 2,80 mil. obyv. (1990), správní středisko Bordeaux.

ar, zn. a – starší jednotka plošného obsahu rovná 100 m².

Ar ⊃ argon

ara ⊃ papoušci

arabeska, □ *liter.* povídka jednoduché stavby a nekomplikovaného děje s humorným pohledem na drobné události, postavy nebo prostředí (J. Neruda); □ *výt. um.* souměrně komponovaný ornament, užívaný zvl. v renesanci a klasicismu. ⊃ akant

Arábie ⊃ Arabský poloostrov

Arabové, jaz. a kult. příbuzné obyv. většiny sev. Afriky, Arab. poloostrova a části Blízkého východu. Jaz. arabština, s množstvím dialektů; většinou muslimové (sunnité i šiité), v Sýrii a Libanonu i křesťané. Ze svého pův. území na Arab. poloostrově se A. jako nositelé islámu rozšířili od Pyrenejského poloostrova po jv. Asii.

arabská guma ⊃ kapinice

Arabská liga ⊃ Liga arabských států

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۝
 مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ ۝ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ
 نَسْتَعِينُ ۝ اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۝
 صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ
 عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ۝

Arabské písmo

arabská literatura, liter. psaná ve spisovné arabštině pův. Arabů, později příslušníků různých národností, kteří patří i do nár. literatur (Íránci, Turci, Berbeři). V předislámské epoše (5.–poč. 7. st.) převládala poezie. Syntéza starověkých kultur (helénismus) s islámskou kulturou vedly k rozmachu přfr. a spol. věd. Vznikala lit. kritika, poetika, rétorika, vyvíjelo se právo a náh. vědy (Abú l-Alá al-Ma'arri). Od 14. st., kdy se Arabové dostali pod nadvládu Osmanů, byla i liter. odrazem úpadku; nejdůležit. postavou byl Ibn Chaldún. Rozkvět zaznamenala lid. liter. (*Tisíc a jedna noc*). ⊃ alžírská literatura; egyptská literatura arabská; marocká arabská literatura; palestínsko-jordánská arabská literatura; súdánská arabská literatura; syrská arabská literatura; tuniská arabská literatura

Arabský poušť, Východní poušť, arab. Aš Šahrá' ash Šarqíyah – v Egyptě mezi Nilem a Rudým mořem; 181 300 km². Hornatá (do 2 187 m). Těžba ropy a fosfátů.

arabská říše, chalífát – středověký arabský stát v 7. až 10. století. Počátky spjaty s šířením islámu. Po Muhammadově smrti (632) vládli do 661 volení chalífové z Medíny. První vlna výbojů a. ř. rozšířila – součástí Palestína, Sýrie, Egypt, Kypr, Kyrenaika, Írán, Arménie, Gruzie a část stf. Asie. Expanze přerušena vnitřní válkou mezi Alim a Mu'ávijou (Alíovci a Umajjovci) 656–670; Umajjovci přenesli 661 centrum říše do Damašku a zahájili druhou vlnu výbojů 670–720; připojen Maghrib, Pyrenejský poloostrov, záp. Indie a další část stf. Asie. 732 Arabové poraženi Karlem Martelem u Poitiers. 762 přenesli Abbásovcé centrum říše do Bagdádu. V silně centralizované, v provincie rozdělené říši od 8. st. decentralizační tendence. Postupně se odtrhly chalífáty Córdoba, marocký, tuniský, eg. a bucharský. Koncem 10. st. a. ř. jako jednotný celek zanikla. ⊃ Fátimovci

arabské číslice, znaky pro zápis číselné hodnoty 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0; pův. z Indie, v Evropě známé od 9. st., užívané od 13. století.

Arabské moře, okrajové moře Ind. oceánu mezi Arab. poloostrovem a Přední Indií; 4,6 mil. km². Největší přístavy Bombaj a Karáčí.

arabskoislámská hudba, hudba národů mluvících arabsky. Obv. vokální, s mnoha ozdobnými tóny a malým doprovodem nástrojů. Tónový systém zal. na rozdělení oktávy nejčastěji na 24 čtvrttónů; tónové řady jsou samostatným melodickým typem s charakteristickými znaky, pro danou skladbu závaznými; rytmus doprovodu je na rytmu melodie nezávislý.

Arabský poloostrov, Arábie – největší poloostrov na Zemi, v jz. Asii; 3 mil. km². Od Afriky oddělen Rudým mořem. Převážně aridní území s pouštěmi. Současná nejdůležit. obl. těžby ropy. – Osídlen od 3. tis. př. n. l. semitskými Sabejci, od 2. tis. př. n. l. styky s Mezopotámií, Egyptem a Indií. V 1. tis. př. n. l. čelily kmeny nomádských pastevců asyrským a perským útokům. 106 n. l. vytvořena řím. provincie Arabía. V 7. st. se zde šířil islám, jenž napomohl sjednocování Arabů a přispěl k jejich následné expanzi. Do 634 Arábie sjednocena, kult. a polit. centrum se přesunulo do Sýrie a Mezopotámie (Damašek, Bagdá). Od 11. st. samostatný vývoj Hidžázu, Jemenu a Ománu. V 16. st. Arábie ovládnuta osmanskou říší, v 19. st. Britové obsadili Aden, Omán, Bahrajn a Kuvajt, vnitrozemí kontrolováno Saúdovci. Po rozpadu brit. kolon. soustavy po 2. svět. válce vznikly samostatné arab. státy.

arabština ⊃ afroasijské jazyky

Araceae ⊃ áronovité

Arad, m. v západním Rumunsku v Sedmihradsku při hranicích s Maďarskem, na ř. Mureš; 190 088 obyv. (1992). Správní středisko stejnojmenné župy. Stroj. (vagony, obráběcí stroje), potr., bavlnářství. Dop. křížovka, mez. letiště. Žel. hraniční přechod (Curcici) do Maďarska. – Pův. turecká pevnost ze 17. století.

Ararat Jásir, *4.8.1929, palestínský politik. Od 50. let se aktivně účastní boje za samostatnost palestínského lidu, od poloviny 70. let prosazuje ideu palestínského státu na západ. břehu Jordánu a v pásmu Gazy. Od 1969 předseda OOP. 1988 vyhlásil formální nezávislý stát Palestína, od 1989 prezident, 1996 ve volbách ve funkci potvrzen. Ne za mír (1994).

Aragac, nejvyšší h. masiv Arménie; 4 090 m. Sopečného původu.

Aragon Louis, 3.10.1897–24.12.1982, fr. spisovatel. Zakl. surrealismu (próza *Le Paysan de Paris – Pařížský venkovan*, básnická sbírka *Feu de joie – Radostroj*). Ve 20. letech obhájce kom. myšlenek (román *Les Cloches de Bâle – Basilejské zvony*). Za 2. svět. války se zúčastnil odboje (sbírka *Le Crève-coeur – Velké hoře*). Neopustil však zcela tradiční lyriku (poéma *Le Roman inachevé – Nedokončený román*). Ke konci života psal

experimentální romány (*Blanche où l'oubli – Blanche aneb zapomnění*).

Aragonie [-ny-], šp. Aragón – auton. region v sv. Španělsku; 47 720 km², 1,22 mil. obyv. (1992), správní středisko Zaragoza. Pěst. obilnin, chov ovcí. Těžba hnědého uhlí. Prům. soustředěn v Zaragoza. – Od 2. st. př. n. l. pod nadvládou Římanů, 415 n. l. součást království Vizigótů, 715 obsazena muslimy. V průběhu reconquisty v 9. st. vzniklo hrabství Aragonské, 1035 král. s hl. m. Zaragozou; 1134 spojeno s Katalánskem, 1479 začleněno do šp. států.

aragonit [-ny-], rombický minerál, uhličitán vápenatý CaCO₃; tvrdost 3,5, nedokonale štěpný, čirý, bezbarvý, žlutavý, růžový; stébelnaté, vláknité agregáty. Vyskytuje se na rudních žilách, v některých metamorfitech; usazuje se z důlních vod, resp. z horkých pramenů např. na Karlovarsku. Odrůdy: hrachovec (kuličkovité útvary velikosti několik mm až cm), vrídlovec (rovnoběžná vlákna kolmá ke zvrstvení).

Aragua [arava], spolkový stát v centrální části Venezuely; 7 014 km², 1,12 mil. obyv. (1991), správní středisko Maracay. Hosp. velmi rozvinutá obl. s různorodým prům. a pokročilým tržním zemědělstvím.

Arachnida ⊃ pavoukovci

arachnologie, obor zool. zabývající se pavoukovci.

Araliaceae ⊃ aralkovitě

Aralkovitě:

břečťan obecný, a květ, b list, c přechipivé kořinky

aralkovitě, *Araliaceae* – čeleď dvouděložných, zejména trop. a subtrop. rostlin. Obv. dřeviny, často popínavé, s oboupohlavnými květy. Plodem je bobule, peckovice. Mezi a. patří např. břečťan, aralka.

Aralské jezero, bezodtokové slané j. ve stf. Asii v Kazachstánu a Uzbekistánu; 53 m n. m., 37 500 km² (pův. rozloha 64 500 km²), max. hloubka 55 m. 1960 až 1990 se rozloha zmenšila následkem nadměrných odběrů vody na zavlažování z jediných přítoků Amudarji a Syrdarji.

Aramejci, semitské obyvatelstvo; od 2. tis. př. n. l. sídlili v obl. mezi Palestinou a Eufратem, ve 12. st. př. n. l. podrobili Babylonii, v 7. st. př. n. l. po porážce Asýrie stáli u zrodu chaldejské říše. V 7. st. asimilováni Arabů. ⊃ Chaldejci

aramejská literatura ⊃ syrská literatura starověká

aramejščina ⊃ afroasijské jazyky

Araneae ⊃ pavouci

áranjaky ⊃ Véd

Ararat, turecky Ağrı Dağı, arménský Masis – sopečný masiv ve východním Turecku při hranicích Arménie s Íránem. Dva vrcholy: Velký Ararat (5 165 m), Malý Ararat (3 925 m).

arašidy, plody (lusky) podzemnice olejné; lisuje se z nich olej nebo se praží na buršké oříšky.

arat, mongolský pastevec nebo rolník.

Araucariales ⊃ blahočetotvaré

araukánské války, ozbrojené konflikty 1536–1882 indiánského kmene Araukánů se šp. kolon. mocí a posléze i s chilskou vládou. Po porážce posledního povstání 1880–82 Araukáni uznali svrchovanost chilské republiky.

araukárie ⊃ blahočet

Arbes Jakub, 12.6.1840–8.4.1914, č. spisovatel a novinář. Tvůrce romaneta (*Svatý Xaverius, Newtonův mozek*), autor soc. románů (*Štrajchpuďlci, Mesiáš*) a psychol. studií o umělcích (K. Sabina).

arbitr, rozhodčí soudce – rozhodce určený všemi účastníky právního vztahu (např. rozhodčí smlouvou), resp. stranami sporu, aby jej rozhodl. ⊃ rozhodčí soud

arbitráž, □ *právo* a) rozhodování (rozhodnutí) sporu arbitrem nebo rozhodčím soudem; b) státní a. – 1949 až 1991 v Československu státní orgán, který rozhodoval mezi social. organizacemi spory z hosp. smluv. Státní a. byla orgánem hosp. řízení a nebyla vázána návrhy stran sporu; □ *mez. právo* mez. a. – způsob smírného řešení sporů mezi státy prostřednictvím soudů, jejichž rozhodnutí státy uznají za závazné.

arbitrážový obchod, obchod zahrnující současnou koupí a prodej aktiva (komodity, měny) na dvou nebo více trzích, mezi nimiž existují cenové rozdíly za účelem zisku z těchto cenových rozdílů.

arboreál, oblast přír. lesních porostů.

arboretum, parková sbírka živých dřevin domácího i cizího původu. V ČR jsou nejznámější a. Průhonice a zámecký park Lednice.

arccos ⊃ arkuskosinus

arccotg ⊃ arkuskotangens

arcibiskup, v římskat. církvi titul metropolitů a biskupů význam. diecézí (arcidiecézí).

arcidiecéze ⊃ arcibiskup

Arcimboldo [arcimboldo] Giuseppe, asi 1527 až 11.7.1593, it. malíř, inženýr, návrhář kostýmů, hudebník. 1562–87 působil na pražském dvoře Rudolfa II. Autor obrazů sestavených z motívů květin, plodů, předmětů (*Rudolf II. jako Vertumnus*).

arcivévoda, titul užívaný nejvyššími říšskými knížaty; od 14. st. rozšířen u Habsburků.

arcsin ⊃ arkussinus

arctg ⊃ arkustangens

Ardabil, Ardabil – m. v sz. Íránu v horách íránského Ázerbájdžánu, 1 372 m. n. m.; 329 869 obyv. (1994). Zpracování zeměd. produktů. Výr. kobereců. – Býv. rezidence perských panovníků.